

Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber'in Göç Sorununa Yaklaşımı Ve Güncel Değeri*

Muammer BAYRAKTUTAR**

Özet

Ortadoğu'da yaşanan iç çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan göç dalgası ve göç sorunu insanî, toplumsal, ekonomik, siyasî, hukukî vs. yönlerden bölgesel ve küresel bir krize dönüşerek varlığını sürdüren bir mesele haline gelmiştir. Yaşanan göç sorunlarının çözümü ise, her şeyden önce başarıyla yürütülmesi gereken bir kriz yönetimine ve anlayışına bağlıdır. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in (sas) yaşadığı döneme baktığımızda, kendisi ve kendisine inanan arkadaşlarının da benzer sorunlara muhatap kaldıkları görülmektedir. Bizatili kendisi de bir Muhâcir/göçmen olan Hz. Peygamber'in, göç hâdisesine ve göçten kaynaklanan sorunlara yaklaşım tarzı ve çözümleri, günümüzde yaşanan benzer sorunların çözümüne yönelik katkılar sunabilecek bir değere ve öneme sahiptir. Bildiride öncelikle kriz ve kriz yönetiminin anlamı ve mahiyeti hakkında bilgiler verilmiş, akabinde Hz. Muhammed ve ilk İslâm toplumunun yaşadığı göçlere değinilmiştir. Bu arada Hz. Muhammed'in kriz yönetiminde gözettiği temel ilkelere vurguda bulunularak, göç sorununa ve göç sorunundan kaynaklanan krizlere nasıl baktığı, bu hususta ne tür çözümler ürettiği, sonuçta söz konusu sorunlara pozitif bir yaklaşım sergileyerek nasıl birer fırsata ve olumlu gelişmelere çevirdiği araştırılmış ve incelenmiştir. Göç sorununa ilişkin Hz. Muhammed tarafından ortaya konulan ilke ve uygulamalar, halen yaşanmakta olan güncel göç sorunlarının çözümüne sunabileceği katkılar açısından da değerlendirilmiş, konuyla ilgili bazı tespit ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Hadis/Sünnet, Hicret, Kriz, Kriz Yönetimi

The Prophet Mohammed's Approach to the Problem of Immigration in Terms of Crisis Management And its Current Value

Abstract

The migration issue and movement, which occurs as a result of domestic conflicts in the Middle East, has become a current matter by turning a regional and world-wide crisis in

* Bu çalışma, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi tarafından 28-29 Nisan 2016 tarihlerinde Kilis'de düzenlenen, II. Uluslararası Ortadoğu Konferansları, Ortadoğu'daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu adlı konferansta "Kriz Yönetimi Açısından Hz. Muhammed ve Göç Sorunu" başlığıyla sunulmuş biçimi olup, bazı ilavelerle yeniden gözden geçirilerek hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi, muammerbayraktutar@hotmail.com, (0356) 252 1515 -3434.

many aspects such as human, social, economic, political, judicial, etc. First of all, solutions of the immigration depend on a crisis management that should be conducted effectively. As can be seen in the period of the prophet Mohammad, he and his companions had similar migratory problems. As an immigrant by himself, the Prophet Mohammad's approaches and implications regarding migration and migration-based problems have a considerable importance which could make contributions to the current similar problems. In this paper, first, the meaning of crisis and crisis management are discussed, and then the immigration movements of the prophet Mohammad and first Islam society are addressed. Meanwhile, emphasizing on the prophet Mohammad's fundamental principles in crisis management, this paper examines his perspective on migration issue and migration-based crises, his solution implications, and how he figures the problems out and makes them opportunities by showing a positive approach. Also, this paper also assesses the Prophet Mohammad's principles and practices related to migration issue in terms of their contributions to the solution current migratory problems, and thereby it makes some determinations and suggestions.

Key Words: The Prophet Mohammed, Hadith/Sunnah, Immigration, Crisis, Crisis Management

Giriş

İnsanlık tarihinde krizlerin başlangıcını ilk insana kadar götürmek mümkündür. İnsanlar her dönemde bireysel, ailevî ve toplumsal hayatlarında muhtelif buhranlarla ve krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu bakımdan kriz ve sorunlarla karşılaşmaksızın hayatını sürdüren bir birey ve toplumdan bahsetmek güçtür. Krizler hayatın bir parçasıdır. Yaşadığımız dünyada şuan olduğu gibi gelecekte de muhtelif krizler sözkonusu olabilecektir. Zira insan ve toplumların var olduğu bir dünyada, farklı sebeplerden kaynaklanan kaos ve krizlerin olması kaçınılmazdır. Yaşadığımız dünyada bugün insan ve toplumlar siyasî, ekonomik, sosyal, hukukî, askerî, insanî, manevî vs. alanlarda ulusal ve uluslararası düzeylerde bir çok kriz ve buhranla karşı karşıya bulunmaktadır. Zira bazen iki insan arasında, bazen insanlar arasında, bazen insanla toplum arasında, bazen toplumlar ve devletler arasında kriz yaşanabilmektedir. Bazen bizzat kurum ve kuruluşların, şirketlerin ve devletlerin bizatihi kendileri krize düşebilmektedir.

Yine öngörülebilir krizler olabildiği gibi, hiç öngörülme ve beklenmedik anda ortaya çıkan kriz ve sorunlar da olabilmektedir. Şu halde krizlerin patlak vermesine tamamen mani olmak ve krizsiz bir dünyada yaşamak mümkün görünmediğine göre, bu durumda yapılması gereken, sorun ve krizlerin çözümüne odaklanmak, en az hasarla krizleri aşmanın çarelerini araştırmaktır.

İnsanlık tarihinde farklı mekan ve zamanlarda birbirine benzer kriz ve sorunların yaşandığı da bir gerçektir. Dolayısıyla farklı toplumların, karşılaştıkları benzer sorunları aşma konusunda ortaya koydukları çözümlerden ve yaşadıkları tecrübelerden istifade etmek, mevcut benzer sorunların çözümüne katkı sunabileceğini söylemek mümkündür.

Günümüzde ülkemizi, bölgemizi hatta tüm dünyayı yakından ilgilendiren sorun ve krizlerden biri de, Ortadoğu'daki iç çatışmaların doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan ve yaşanan göç sorunudur. Söz konusu çatışmaların doğurduğu güvensiz ortam, bölgede yaşayan milyonlarca nüfusun daha güvenli ülkelere ve bölgelere göç etmelerine neden olmuş; neticede ciddi bir göç dalgası başgöstermiştir. İnsanlar göçmen ve mülteci statüsünde yakın ve uzak diğer ülkelerde hayata tutunmaya çalışmaktadır. Bu arada binlerce göçmenin de göç yollarında ve deniz sularında hayatlarını yitirdikleri ve telef oldukları bilinmektedir. Bu bakımdan yaşanan göç sorunu ve krizi, çözülmesi gereken en güncel ve en mühim meselelerden birini teşkil etmektedir.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed ve ilk müslümanlar da tarihte göçe maruz kalmış, farklı ülke ve şehirlere hicret etmek zorunda kalmıştır. Şu halde muhâcir bir peygamber olmasının yanısıra, kendisine tabi olan ilk müslüman toplumun bir önderi ve lideri olarak, Hz. Peygamber'in ve ilk müslüman toplumun maruz kaldığı göç sorununa ve krizine yönelik sergilediği yaklaşımlar ve çareler, günümüzde yaşanan benzer sorunların da çözümüne katkı sağlayabilecek bir öneme ve değere sahiptir. Dolayısıyla bu çalışmada, anahatlarıyla Hz. Peygamber'in tarihte hicret olarak bilinen göç olayından kaynaklanan sorunlara getirdiği çözümler incelenecek ve günümüz göç sorunlarına sunabileceği katkılara değinilecektir. Bu arada nihayetinde bir sorun ve krizden ibâret olan göç sorununa yaklaşımından önce, genel olarak Hz. Peygamber'in kriz yönetim anlayışına ve izlediği yöntemlere yer verilecektir.

I. Genel Olarak Kriz Yönetimi ve Mahiyeti

Kriz kelimesi sözlükte "bir toplumun, bir kuruluşun veya kimsenin yaşamında görülen güç dönem, bunalım, buhran" olarak tanımlanmaktadır.¹ Ayrıca "kriz sözcüğü, "olağandışı ve olumsuz gelişme", "arzu edilmeyen ve içinden çıkılması zor durum", "bir işin, bir olayın geçtiği karışık aşama", "birdenbire ortaya çıkan kötüye gidiş ve tehlikeli an" gibi anlamlara gelmektedir."² Yine kriz kelimesinin "birçok insanı etkileyen, sıkıntıya, güçlüğü ve ölüme neden olabilen ciddi ve tehlikeli durumu ifade ettiğine dikkat çekilerek, kriz kavramı şu şekilde de tanımlanmıştır: "Kriz, bir ülkenin her türlü hedef ve menfaatlerini, siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel hayatını olumsuz yönde etkileyen; aniden ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan; karar vermek için zaman baskısının olduğu; yüksek oranda stres oluşturan; önceden önlem alınabilmekle birlikte tümüyle engellenmenin çok zor olduğu; iyi yönetildiğinde fırsatlara dönüştürülebilecek;

¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, II, 919.

² Tutar, Hasan, *Kriz ve Stres Yönetimi*, Seçkin Yay., Ankara 2011, s. 4.

bozulan olağan durumu tekrar eski durumuna getirmeye yönelik; bir karmaşa ve güçlükler sürecidir.”³

Bu arada kriz kelimesi, olumsuz anlamının yanısıra, olumlu bir mana da ifade etmektedir. Çin alfabesinde kriz, iki sembolle ifade edilmekte olup, okunuş şekline göre tehlike ve fırsat anlamlarını ihtiva etmektedir.⁴ Dolayısıyla hem tehlike hem de fırsat anlamını birlikte ifade etmektedir. “Tehlike” ile krizin beraberinde getirdiği kayıplar, “fırsat” ile de ortada karmaşık ve içinden çıkılmaz bir problemin söz konusu olduğu, yine de her halükarda problemin muhtemel bir çözümünün bulunduğu kastedilmektedir.⁵ Diğer bir deyişle Çinlilerin asırlardan beri kriz kelimesini ifade etmek üzere kullandıkları “weiji” kelimesi, hangi kriz tehlike içeriyorsa ondan kaçınma, hangisi fırsat içeriyorsa ondan yararlanma anlamını ifade etmektedir.⁶ Nitekim son dönemlerde krizleri birer tehdit olarak algılayan yaklaşımların tersine, krizlerin önemli fırsatlar barındırabileceğini öne süren yaklaşım daha önem kazanmaktadır.⁷

Krizlerin aşılması ve sorunların çözümü ise her şeyden önce etkili ve başarılı bir kriz yönetimine bağlıdır. Kriz yönetiminin kendine özgü ilke ve özellikleri bulunmaktadır. Bunları göz önünde bulunduran bir kriz yönetimi, krizlerin etkilerini azaltabileceği gibi, krizlerin fırsata çevrilmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Bu bakımdan krizler gelmeden önce, krizlere karşı önlem almak kriz yönetiminde oldukça önem arz etmektedir. Zira “Krizin oluştuğu esnada krize önlem almak kadar kriz oluşmadan da önlem almak önemlidir. Krizlerin oluşmasını önceden tahmin etmek, krizin muhtemel sonuçlarını hafifletmek açısından önem arz etmektedir. İyi bir kriz yönetimi muhtemel krize hazırlanmayı, kriz esnasında krizin sonuçlarını hafifletecek kararlar vermeyi ve kriz sonrasında ise toplumu en az zararlı kriz öncesi duruma döndürmeyi içermektedir.”⁸ Değişimler aynı zamanda topluma ve kurumlara çeşitli tehlike ve fırsatları birarada sunmaktadır. Burada başarı, büyük oranda söz konusu tehlike ve fırsatlara yönelik gösterilecek olan duyarlılığa bağlıdır. Bu durumda ve süreçte, tehlike ve fırsatların öngörü ve çeşitli tedbirlerle yönetilmesi önem arz etmektedir.⁹

³ Filiz, Erdinç, *Türk Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi*, Alfa Aktüel Yay., İstanbul 2007, s. 4-7.

⁴ Filiz, *Kriz Yönetimi*, s. 4; Demirci, Ahmet Emre, “Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar”, (Sümer, Haluk & Pernsteiner, Helmut *Kriz Yönetimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009 içinde), s. 96.

⁵ Çelikhan, Osman, “Uluslararası Kriz Yönetimi”, *Krizler ve Kriz Yönetimi*, Banış kitap, Ankara 2012, s. 5.

⁶ Keylânî, Abdullah İbrahim, *İdâretu'l-ezme, mukârabetu't-turâs ve'l-âhar, Kitâbu'l-Ümmî*, sayı: 131, yıl: 29, Katar 2010, s. 37.

⁷ Demirci, “Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar”, s. 96.

⁸ Çelikhan, “Uluslararası Kriz Yönetimi”, s. 6.

⁹ Tutar, *Kriz ve Stres Yönetimi*, s. 13.

II. Hz. Peygamber ve Kriz Yönetimi

Bütün peygamberler gibi, son peygamber Hz. Muhammed de temelde insanların maruz kaldıkları ve karşılaştıkları her türlü dinî ve dünyevî sorunların çözümünde yol göstermek, onlara önderlik ve rehberlik etmek üzere gönderilmiştir. Nitekim ilahî dinlerin gönderiliş amacı da insanların her iki âlemde de mutluluğa ulaşmalarını temin etmektir. İnsanlar ancak temel ihtiyaçları karşılandığında, kendilerini mutsuzluğa iten sorun ve krizlerin çözülmesi halinde, kendilerini huzurlu ve mutlu hissederler.

Hz. Peygamber'in âlemlere rahmet olarak gönderilmesi, onun bütün insanlığın kurtuluşu ve mutluluğu için gönderildiğinin en önemli delilidir. Bu sebeple, Hz. Peygamberin risâlet dönemine bir bütün olarak bakıldığında, yoğun bir hayat yaşadığı ve hayatının her safhasını, karşılaştığı ve yaşadığı sorunları, krizleri çözmekle geçirdiği görülmektedir. O başta davet ve tebliğle ilgili krizlerin yanısıra, sosyal, ekonomik, askerî, hukûkî vb. alanlarda çok sayıda krizle karşılaşmış ve bunların çözümü için mücâdele etmiş, sözkonusu sorunların çözümünde kendine özgü yöntemler kullanmıştır.¹⁰ Nitekim Hz. Peygamber'in Mekke ve Medîne dönemlerinde muhtelif krizler meydana gelmiştir. Hz. Peygamber kriz yönetimiyle ve uyguladığı stratejiler ile, kendisi ve ashâbı en az hasarla karşılaştıkları krizlerin üstesinden gelmeye muvaffak olmuşlardır. Hz. Peygamber krizlerin aşılması ve sorunların çözümü için plan ve stratejiler geliştirmiş, muhtemel krizlere karşı önlem almış, kriz ekipleri oluşturmuş, onları eğitmiş ve yönlendirmiştir. Bunun örneklerini Habeşistan'a ve Medîne'ye hicrette, kardeşlik anlaşmasında ve savaşlarda görmek mümkündür.¹¹ Hz. Peygamber'in hayatı davet ve tebliğinin maruz kaldığı krizleri başarıyla idâre etmesinin ve çözmesinin örnekleri ile doludur.¹² Bu bakımdan kriz yönetimi, her ne kadar çağdaş yönetim kavramlarından biri olsa da bunun ilke ve prensipleri İslâm kültüründe de mevcuttur. Örneğin Hz. Peygamber'in sünnetini yakından inceleyen kimse, konuyla ilgili çok sayıda yöntem ve ilke ortaya çıkarır.¹³

Hz. Peygamber ortaya çıkan sorun ve krizlerden daima müslümanları korumaya çalışmıştır. Kezâ krizlerin ortaya çıkması durumunda, krizlerin olumsuz etkilerini gidermeye ve durumu iyileştirmeye çalışırken, diğer taraftan da krizlerin tekrar etmemesi için koruyucu önlemler almıştır. Hz. Peygamber, krizlere daima çözüme amaçlı pozitif bir yaklaşım sergilemiş, krizlerden yeni krizlerin doğmasına fırsat vermemiştir. Dolayısıyla insanların yaşadıkları sorunlara ve krizlere onlarla

¹⁰ Huseyn Huseyn, *İdâretu'l-izmâtî'l-iktisâdiyye (Mevâkif min hayâti'r-rasûl (sas))*, Külliyyetu't-Ticâre, Câmiatu Ezher, tsz., s. 5.

¹¹ Şeyh, Susan Sâlim, *İdâretu ve mu'âlecetu'l-izmât fi'l-İslâm*, Dâru'n-neşr li'l-câmiât, Mısır 2003, s. 75.

¹² Hadârî, Meş'al Muhammed, *İdâretu'l-izmât fi ilmi'-idâreti'l-muâsır ve inikâsâtihâ fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Mısır, tsz., s. 2.

¹³ Bilâl, Yahya, "Nusûs kavâ'idîyye fi's-sünneti'n-nebeviyye li-idâreti'l-izmât", *el-İstişrâf ve't-tahtiti'l-müstakbeli fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Dubai 2011, s. 701.

birlikte muhatap olmuş ve krizleri aşmada birlikte hareket etmişlerdir. Hz. Peygamber insanları krizlere teslim olmaya çağırmamış, kaderde ne varsa o olur mantığıyla hareket etmemiş, aksine krizlerle mücadele etmiş ve krizlerin yaşanmaması için önceden önlemler almış, hazırlıklılar yapmış, ortaya çıkması durumunda da en uygun tarzda çözme cihetine gitmiş ve çözüme kavuşturmuştur. Zira İslâm'a göre kriz yönetimi, krizlerle mücadelede Allah'ın koyduğu yasaları ve sebepleri düşünme bilgi ve becerisine sahip olmayı gerektirir. Bu kanun ve sebeplere dayanarak krizlerle mücadele edilmeli, olağüstü durumların, mucize ve kerametlerin meydana gelmesi beklenmemelidir.¹⁴

Hz. Peygamber hayatın her alanında olduğu gibi kriz yönetiminde de en büyük örnektir. Hz. Peygamber, insanlık için her hususta ve alanda olduğu gibi, krizlerle mücadele ve kriz yönetimi konusunda da bir örnek ve rehberdir. Bu manada Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in örnek alınmasını ifade eden "Andolsun ki, Allah'ın Resûlünde, sizin için, Allah'ı ve ahiret gününü umanlar ve Allah'ı çokça ananlar için, güzel bir örnek (usvetun hasenetun) vardır"¹⁵ âyetinin Hendek savaşı gibi düşmandan kaynaklanan sıkıntı ve krizlerin had safhaya ulaştığı bir ortam ve atmosferin tam ortasında nazil olması, bu noktada oldukça dikkat çekicidir. Hz. Peygamber, krizlerden etkin olarak faydalanmada, olumsuz durumları olumluya çevirmede bizim için en güzel örnektir. Zira Rasûlullah'ın kriz yönetim anlayışının temelinde inanç, azim, Allah'a tevekkülün yanısıra sosyal tecrübelerden yararlanma yer almaktadır.¹⁶

Hz. Peygamber insanların sorun ve krizlerine duyarlı bir yaklaşım sergilemiştir. O, zorda ve sıkıntı içinde olan kimselere yardım edilmesine teşvik etmek suretiyle, esasında söz konusu kimselere krizlerinin çözümünde yardımcı olunmasını ifade etmiştir. Bir hadislerinde "Müslüman, Müslümanın (din) kardeşidir. Ona zulmetmez, onu tehlikeye atmaz. Kim din kardeşinin bir ihtiyacını karşılırsa, Allah da onun bir ihtiyacını karşılar. Her kim (bu dünyada) bir Müslümanın bir sıkıntısını giderirse bu sebeple Allah da onun kıyamet gününün sıkıntılarından birini giderir."¹⁷ buyurmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber "Sizden biri kendisi için istediğini, mü'min kardeşi için de istemedikçe gerçekten inanmış sayılmaz"¹⁸ şeklindeki sözleriyle bu tür durumlarda ashabına empati yapmalarını tavsiye etmiştir.

¹⁴ Keylânî, *İdâretu'l-eczme*, s. 29.

¹⁵ el-Ahzâb 33/21.

¹⁶ Keylânî, *İdâretu'l-eczme*, s. 29.

¹⁷ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. M. Zühayr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavki'n-necât, 2002, Mezâlim 3, İkrâh 7; Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. M. Fuâd Abdulbakî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1991, Birr 58, Zikr 38; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1998, Hudud 3, Birr 19; Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût, M. Kâmil Karabellî, Dâru'r-risâleti'l-alemiyye, 2009, Edeb 46; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009, Mukaddime 17.

¹⁸ Buhârî, İmân, 7; Müslim, İmân, 71.

Hız. Peygamber'in kriz yönetiminde izlediği ve sergilediği bazı yaklaşımlar bulunmaktadır. Nitekim bu yaklaşımlar, günümüz sorunlarının çözümüne katkı sağlayabilecek özellikler taşımasının yanısıra, aynı zaman da evrensel bir nitelik arz etmektedir. Söz konusu yaklaşımlardan bir kısmını şu şekilde ifade etmek mümkündür.

1- Sebepleri ve Sonuçları Dikkate Almak: Hız. Peygamber hicret hadisesi dahil, her türlü sorun ve krizi aşarken sebeplere tutunan (esbâba tevessül) bir yaklaşım sergilemiştir. O, bütün hayatı boyunca, gayet itinalı ve titiz bir surette, sebepler ve neticeler ilişkisi içinde hareket eden bir tutum izlemiştir.¹⁹ Hamidullah'ın ifadesiyle "Allah kâinatı bir sebepler ve neticeler âlemi olarak yaratmıştır. O istemiştir ki, kendi rasulleri dahi herhangi bir kimse gibi emek ve gayret göstermiş olsunlar (sebeplere başvursunlar). Yine O, istemiştir ki insanlar, bu peygamberlerin emek ve gayretleri sonucu ortaya koydukları hazır neticelere göre değil de peygamberlerin belli durumda, belli bir hâdise içinde başvurdukları yapıcı rol oynayan sebep, âmil, emek ve gayretlere göre muhakeme yürütüp hükme varsınlar."²⁰ Bu sebeple Hız. Peygamber, sorunların çözümünde Allah'a dua ve tevekkülün yanısıra, beşerî olarak yapılması gerekenleri en güzel şekilde yerine getirmenin gayreti içerisinde olmuş, kriz yönetiminde de beşerin tabii olduğu yasalara bağlı olarak hareket etmiştir. Zira o, beşer/insan bir peygamberdir ve örnektir. Allah böylece, onun örneğinde bize hedefleri nasıl belirleyeceğimizi ve planlayacağımızı, krizlere nasıl önlem alacağımızı, nasıl kriz ekibi oluşturacağımızı, herkese uzmanlığına ve yeteneğine göre rolleri nasıl dağıtacağımızı ve sonuçta belirlediğimiz hedef ve gayeye nasıl ulaşacağımızı öğretmektedir.²¹

Hız. Peygamber, kendi döneminde karşılaşılan sorunlara vahyin öncülüğünde sosyal, siyâsî, hukûkî, askerî vs. alanlarda en doğru kararları alarak ve en isabetli adımları atarak krizleri aşmış ve problemleri çözmüştür ve bu manada müslüman toplumlara örnek olmuştur. Bu arada Hız. Peygamber tüm mücâdelesini daima Allah'ın bütün evren için koyduğu yasalara bağlı kalarak sürdürmüştür. Bu da Hız. Peygamber'in yöntem ve metodolojisinin neden başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Zira Hız. Peygamber'in yöntem ve metodolojisi; cihad/mücâdele, ictihad, düzen, düşünce ve Allah'ın evrenle ilgili koyduğu doğa yasalarına saygıdan ibârettir.²²

Hız. Peygamber'in hayatında bir çok sıkıntı ve krizi aşmada sebeplere tutunduğuna ilişkin çok sayıda örnek vardır. Bu hususta sadece hicret olayında beşerî planda ortaya koyduğu çabalar dahi sebeplere tutunmasına en güzel örnek

¹⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990, I, 124.

²⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 123.

²¹ Şeyh, *İdâretü ve mu'âlecetü'l-izmât fi'l-İslâm*, s. 86-87.

²² Ebû Süleymân, Abdulhamid, *Müslüman Aklın Krizi*, çev. Yasemin Savur, Mahya Yay., İstanbul 2012, s. 108.

teşkil etmektedir. Hicret edeceğini gizli tutması ve sadece yakın dostu Hz. Ebûbekir'le paylaşması, önceden binek ve klavuz hazırlamaları, geceleyin evinden ayrılması, yatağında yatmak üzere Hz. Ali'yi bırakması, mağara da üç gün gizlenmeleri, Medîne'ye doğru izlerini kaybettirecek bir rota izleyerek yol almaları vs. sebeplere tutunmasının birer tezahürüdür. Bu nokta da o sadece, Allah'a dua ile ve tevekkülle yetinmemiştir.

2- Tedbir ve Önlem Almak: Hz. Peygamber'in kriz yönetiminde dikkat çeken bir husus, gelecekte yaşanması muhtemel krizlere yönelik olarak önceden tedbirler alması ve birtakım düzenlemelerde bulunmasıdır. O, birçok konuda, muhtelif zaman ve zeminlerde bu ilkeye göre hareket etmiş, yaşanması muhtemel olan birçok sosyal, siyâsî, iktisadî ve askerî vs. krizlerin önüne geçmiş veya krizlerin etkisini sınırlı bir düzeyde tutmayı ve aza indirmeyi başarmıştır.

Krizler üzerinde düşünmek, önlem almak ve planlı hareket etmek krizlerin çözmünde oldukça önemli bir husustur. Nitekim Hz. Peygamber'e atfedilen "*Tedbir gibi akıl yoktur*"²³ ifadesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu ifade, krizlerin etki ve sonuçlarını düşünerek, daha meydana gelmeden engel olma ve olası zararlarını ve kayıplarını aza indirmeye konusunda kriz yönetiminde düşünme ve fikir yürütmenin ne kadar önemli bir unsur olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.²⁴ Hz. Peygamber'in "*Deveni bağla, sonra Allah'a tevekkül et!*"²⁵ sözü de yaşanması muhtemel sorun ve krizlere önceden tedbir almanın önemini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in tedbir alma siyaset ve stratejisi, örneğin kendisinin ve arkadaşlarının maruz kaldıkları göç ve savaşlarda oldukça önemli faydalar sağlamış, krizleri daha az zararlarla aşabilmelerine imkân ve zemin hazırlamıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in hicret ve savaşlarının daha yakından incelenmesi durumunda, O'nun göç ve savaşlarda ne tür önlemler aldığı ve hangi stratejileri izlediği daha net görülecektir. Dolayısıyla onun sîretinde muhtemel hâdiselere ve olumsuz neticelerine karşı önceden önlem ve tedbir aldığına ilişkin çok sayıda örnek bulunmaktadır. Meselâ Hz. Peygamber'in daha Medîne varır varmaz, Yahudîlerle anlaşma yapması (Medîne vesikası), ilerde doğabilecek sorun ve krizlere önceden tedbir almaya yönelik bir adımdan ibarettir. Yine seriyeler göndermesi, civardaki kabileler hakkında istihbârî bilgiler toplaması ve Kureys'in hareketlerini izlemesi önceden alınmış birer tedbir ve önlemdir.

3- Esnek Hareket Etmek: Yahyâ Bilâl'in ifade ettiği üzere, kriz yönetiminde önemli bir ilke de esnek düşünebilmek ve hareket edebilmektir. Esneklik (elastikiyet), yönetme ve kontrol etmenin kendisidir. Bir kimse uslûb ve yönteminde ne kadar çok esnekse, olaylara ve durumlara hükmetmesi de o kadar fazladır. İnsanın tepki ve yaklaşımları sakin, dengeli ve yerinde oldukça, hâdiseler ve durumlara esnek yaklaşma gücü de o kadar yüksek olur. Esneklik ilkesi, kriz

²³ İbn Mâce, Zühhd 24.

²⁴ Bilâl, "Nusûs kavâ'idüyye..", s. 707.

²⁵ Tirmizî, Kıyâme 60.

yönetiminde sorunların çözümüne yönelik planlar oluştururken oldukça önem arz etmektedir. Öncelikle planlayıcının elinde, her bir durum için ihtimal ve varsayımları içeren farklı alternatiflerin bulunması gerekir. Aksi halde yaptığı tek planın daha başlangıçta başarısızlığa uğraması mümkündür. Zira aynı halin her halukârda sürdürülmesi her zaman mümkün değildir. Hz. Peygamber sorunların çözümünde tek bir çözümde ısrar etmemiş, bazı durumlarda tavizsiz bir yaklaşım sergilememiştir. Zira her problemin farklı çözümleri vardır. Ancak bu çözümlerden bazıları, uygulamada zorluk arz edebilmekte, bu da yeni sorunların ortaya çıkmasına veya mevcut sorunun öncekinden daha büyük bir krize dönüşmesine yol açmaktadır. Şu halde kişi düşüncesinde zihinsel esneklikten yararlanırsa, kriz yönetiminde çeşitli çözümler arasında mukayeseler yapar ve sonuçta problem ve sorunun çözümünde en kolay/en uygun olanı tercih eder. Hz. Peygamber'in esnek düşünme yetisiyle yaptığı da bundan ibârettir.²⁶

Hz. Peygamber'in sîretinde bazen kararlarında esnek davrandığına ve kolay olanı tercih ettiğine ilişkin örnekler bulunmaktadır. Nitekim "Rasûlullâh (sas) - dünya işlerinden- iki şey arasında muhayyer bırakıldığında, günah olmadığı müddetçe o ikisinden en kolay olanı tercih ederdi. Şayet bir günah olacaksa, o kolay işten insanların en uzak bulunanı olurdu"²⁷ şeklinde ki hadisi bu duruma bir örnektir. Hadis, Hz. Peygamber'in dünyevî konularda hak ve mübah dairesinde kalmak şartıyla, iki şeyden kolay olanı tercih ettiği ve bu hususta esnek davrandığını göstermektedir.

Esasen esneklik/elastikiyet, ilkelerden, dinî ve ahlâkî değerlerden ödün vermeye sebep dahi olsa, en rahat ve kolay olan çözümü tercih etmek demek değildir. Esneklikten maksat, insanın bir konuda anlayışını ve yaklaşımını sadece tek bir doğru ile sınırlandırmamasıdır. Böylece kişi, hayatın muhtelif durumlarında aklî yeteneğiyle, bazen orta yolu tutan, bazen değişime açık, bazen de en kolay olanı benimseyen bir yaklaşım sergilemiş olur.²⁸ Nitekim bunun Hz. Peygamber'in hayatında en iyi tezühürünü Hudeybiye anlaşmasında görmek mümkündür. Hz. Peygamber anlaşma yapılırken, müşriklerin müslümanların aleyhine görünen taleplerini olduğu gibi kabul eden bir tutum sergilemiştir. Sahabe ise Hz. Peygamber'in söz konusu tutumunu ve kararını kabullenmekte oldukça zorlanmış, hatta Hz. Ömer gibi bazıları açıkça tepki göstermiştir. Ancak bu hâdisede, Hz. Peygamber'in esnek bir tutum sergilemesi, ciddî bir stratejidir ve müslümanların lehine sonuçlar verebilecek mahiyette ileriye yönelik atılmış önemli bir adım ve karardır. Nitekim kısa zamanda da anlaşmanın İslâm'ın ve müslümanların lehine sonuçlar doğurduğu bizatihi müşahade edilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber kriz yönetiminde zaman zaman stratejik olarak elastikiyetten de yararlanmışır.

²⁶ Bilâl, "Nusûs kavâ'idiiye..", s. 713.

²⁷ Buhârî, Menâkıb 23; Edeb 80; Müslim, Edeb 20; Ebû Davûd, Edeb 5.

²⁸ Bilâl, "Nusûs kavâ'idiiye..", s. 714 (Ahmedî, el-Murûne, s. 3-4'den naklen).

4- Olumlu Düşünmek ve İyimser Olmak: Hz. Peygamber'in sîret ve sünnetine bakıldığında onun, olumsuz ve istenmeyen durumlarda ve kriz ortamlarında daima iyimser/optimist bir tutum sergilediği, kötümser ve karamsar/pesimist bir anlayış ve yaklaşıma kapılmadığı görülmektedir.

Hz. Peygamber, kriz anlarında geleceğe yönelik olarak iyimser bir bakış sergilemiştir. Daha doğrusu yaşanan krizlerin akıbetini düşünmüş ve krizden hayırlı neticelerin ortaya çıkması beklentisi içinde olmuş ve temenni etmiştir.. Bunun bir örneğini Taif'e yaptığı yolculukta görmek mümkündür. Mekke'de karşılaştığı zorluklar neticesinde o, davet için elverişli alternatif bir mekan arayışına girmiş, bunun için de Taif'e gitmeye karar vermiştir. Ancak Taiflilerin daha sert tepkileriyle karşılaşmış, zor durumda bir bağa sığınmak zorunda kalarak oradan ayrılmıştır. Allah o esnada dağlar meleğini ona göndererek eğer isterse Mekke'nin iki dağına üzerlerine kapayacağını söylemiş, Hz. Peygamber ise "Bilâkis! Allah'ın onların sulblerinden sırf Allah'a ibâdet edecek, ona hiç bir şeyi ortak koşmayacak kimseler çıkarmasını dilerim"²⁹ diye cevap vermiştir. Bu ise Hz. Peygamber, Taiflilerin tavrı karşısında kötümser bir düşünceye kapılmadığını göstermektedir. O bu noktada asla ümidini kaybetmemiş, karşılaştığı sorun ve krizin gelecekte olumlu gelişmelere vesile olacağına olan inancını muhafaza etmek suretiyle Allah'a niyazda bulunmuştur. Yine Sevr mağarasına sığındıklarında, Hz. Ebû Bekir'in yakalanacakları endişesine kapılması üzerine Hz. Peygamber'in "Üzülme! elbette Allah bizimledir"³⁰ diye dostunu teskin etmesi, o zor anlarda dahi olumsuz bir duyguya kapılmadığını, ümidini muhafaza ettiğini ve müspet bir yaklaşım sergilediğini ortaya koymaktadır.

Olumlu düşünmenin hayatta başarılı olmada etkin bir rolü vardır ve stratejik düşünmenin bir parçasıdır. Dolayısıyla genellikle beklediğimiz ve tahmin ettiğimiz şeylerin çoğu gerçekleşir. Zira bu durum, beklentilerimize yönelmemizde bir sebep teşkil eder. Bu bakımdan bu hususta önem arz eden iyi ve güzel bir beklentiye yönelmektir.³¹ Bu arada Kur'ân'da, her zorlukla beraber, mutlaka bir kolaylığın bulunduğu ifade edilmesi³², her türlü zorluk, kriz ve buhran anlarında yine de bir kurtuluşun ve çıkış kapısının bulunduğu yönelik büyük bir müjdedir. Bu müjdeden yararlanmanın yolu, en başta olumlu bir bakış ve tavır sergilemeye bağlıdır. Zira krizlerin çözümünde olumsuz ve karamsar bir yaklaşım sergilemek, krizlerin çözümüne değil, ancak çözümsüzlüğüne neden olur. Çünkü krizler bünyelerinde hep zorluk ve sıkıntıyı değil, kolaylık ve fırsatları da barındırır. Bunları görebilmek ise ancak olumlu bir düşünce sergilemekle ve hadiselerle iyimser yaklaşmakla mümkündür. Abdullah b. Mes'ûd'a nispet edilen şu söz de bu hususa açıkça işeret etmektedir. "*Dikkatinizi kötü ve olumsuz şeylere yöneltmeyin.*

²⁹ Buhârî, Bed' u'l-halk 7; Müslim, Cihâd 111.

³⁰ et-Tevbe 9/40.

³¹ Bilâl, "Nusûs kavâ'idiiye..", s. 708-710.

³² el-İnşirâh 94/5-6.

Çünkü bunlar, bu tür şeyleri düşünenlere karşı (onları kendine çekmek için) düşkün ve hırslıdır.”³³

5- Öncelikleri Dikkate Almak: Kriz yönetiminde önceliklerin dikkate alınarak hareket edilmesi önem arz etmektedir. Hz. Peygamber, Medîne’ye hicret edince birçok sorun ve kriz onu ve Müslümanları beklemekteydi. Bu sebeple Hz. Peygamber, muhtemel kriz ve sorunların ortaya çıkmasının hem önüne geçmek hem de önceden tedbir almak amacıyla, o an itibariyle daha önemli olan ve öncelik arzeden başlamak suretiyle adımlar atmış ve düzenlemelerde bulunmuştur. Bu çerçevede Mescid-i Nebevî’nin inşası, Muhâcirler ve Ensâr arasında kardeşlik, vatandaşlık sözleşmesi çerçevesinde Yahudilerle ilişkileri düzene koyma öncelikle attığı adımlardır. Akabinde içte de müşriklerin siyâsî varlıklarını tasfiye etmeye yönelmiştir. Bunları hayata geçirirken de, öncelikleri dikkate alan bir yaklaşımla hareket etmiştir.³⁴

III. Hz. Peygamber Döneminde Yaşanan Göçler

Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar da hicrete/göçe maruz kalmışlar; bunun sonucunda yaşadıkları şehri terk ederek başka ülke ve şehirlere hicret etmişlerdir. Aslında hicret peygamberlerin de ortak kaderidir. Nitekim Kur’ân’ın ifadesine göre Nuh, Lut, İbrahim, Şuayb ve Musa peygamberler kendisine iman edenlerle birlikte, kendi memleketlerini terk ederek başka diyarlara göç etmişlerdir.³⁵ Dolayısıyla son peygamber Hz. Muhammed de aynı kaderi paylaşmış bir elçidir. Hz. Peygamber ve ilk Müslümanların maruz kaldığı hicret hadisesi, sadece tarihi niteliği haiz bir olay olmayıp üzerinde düşünülmesi, ibret alınması ve istifade edilmesi gereken bir hâdiseden ibarettir.

Hz. Peygamber’in yaşadığı dönemde iki tarihî göç olayı yaşanmıştır. Birincisi Hz. Peygamber’in yönlendirmesiyle ilk müslümanlardan bazılarının Habeşistan’a hicret etmesi, ikinci ise Hz. Peygamber de dahil olmak üzere, Müslümanların Mekke’den Medîne’ye göç etmesidir. Müşriklerin Mekke’de uyguladıkları zulüm ve işkencenin günden güne dozunu artırması üzerine, artık Müslümanların can güvenliği tehlike arz etmeye başlamıştı. Hz. Peygamber Müslümanların yaşadığı emniyet sorunu konusunda şehirde alınabilecek bir tedbir ve başvuracak bir çaresi kalmayınca, Müslümanların yaşadıkları emniyet ve güvenlik krizini atlatabilmek amacıyla onlara şu öneri de bulunmuştur: *“Şâyet isterseniz ve yapabilirsiniz, Habeşistan’a sığının! Zira orada ülkesinde kimseye zulmetmeyen bir hükümdar*

³³ Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer es-Sâmirî, *Mekârimu’l-ahlâk*, thk. Eymen Abdulcâbir, Dâru’l-âfâkı’l-arabiyye, Kahire 1419/1999, s. 138.

³⁴ Aşmâvî, Muhammed İbrâhim, *“Fıkhu’t-tahît li’l-mustakbel fi dav’i’s-sünne ve’s-sîre”*, el-İstişrâf ve’t-tahîtî’l-müstakbelî fi’s-sünneti’n-nebeviyye, Dubai 2011, s. 258.

³⁵ el-Bakara 2/50; el-A’râf 7/88; Yunus 10/73, 75-92; el-Hicr 15/65; Meryem 19/46; Tâhâ 20/77-78; eş-Şuarâ 26/52-67, 118; el-Ankebût 29/26.

işbaşındadır. Orası bir doğruluk ve hakikat ülkesidir. Allah işlerde bir kolaylık verene kadar oturup kalın."³⁶ Bunun üzerine bazı müslümanlar Habeşistan'a göç etmeye başlamıştır. Şu halde Habeşistan'a hicret, müslümanların karşılaştıkları işkence ve eziyet krizine bir çözüm olarak gündeme gelmiş ve icra edilmiştir. Aslında bu da yeni bir krizdir. Zira Habeşistan'a hicret eden Muhâcirler, aile ve aşiretlerinden uzak kalarak gurbette yaşama zorunda kalmıştır. Bunun da beraberinde getirdiği zorluk ve sıkıntılar olmuştur. Hz. Peygamber, Kureyş'in müslümanlara yönelik eziyet ve işkencenin dozunu artırması üzerine, müslümanların hayatını koruyacak tüm yol ve yöntemler üzerinde düşünmüş, kendine tabi olanları daima sabretmeye ve dayanmaya teşvik etmiştir. Bu arada artık Kureyş'in fiilî uygulamalarıyla karşı karşıya kalınmasından uzak durulması dışında, önünde başka yol kalmadığını görünce, vahyin de yönlendirmesiyle³⁷ ashabından bazılarının daha güvenli bir mekana göç etmelerine karar vermiştir.³⁸

Hz. Peygamber'in hicret yeri olarak Habeşistan'ı önermesi, bu hususta krizin çözümünde bir plan çerçevesinde hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Habeşistan Necâşîsi Ashame'nin semâvî bir dine mensup adaletli bir hükümdar olması, Arapça bilmesi, ayrıca ulaşım kolaylığı ve muhacirlerin malî sıkıntılarını daha rahat şekilde giderebilmeleri imkânı Habeşistan'a hicrette en önemli etkenleri teşkil etmiştir.³⁹ Ümmü Seleme'nin rivâyetine göre Mekke'de oldukça büyük sıkıntılar baş göstermiş, müslümanlara eziyet edilmiş, dinleri hakkında çeşitli imtihan ve musibetlerle karşılaşmışlar. Hz. Peygamber ise bu sıkıntıları onlardan gidermeye güç yetirememiş, bunun üzerine Habeşistan'a hicret etmelerini istemiştir. Hz. Peygamber'in müslümanların Mekke'de yaşadıkları krize çözüm olarak sunduğu Habeşistan'a hicret stratejisi başarıya ulaşmış ve olumlu neticeler vermiştir. Muhâcirler Habeşistan'da Kureyş'in eziyet ve baskısından uzak ve emin bir şekilde hayatta kalabilmişler ve Hayber'in fethinden sonra Medîne'ye dönmüşlerdir. Habeşistan'a hicretten ayrı olarak bu defa da Medîne'ye hicret başlamıştır. Zira Mekke'de kalan müslümanlara ve Hz. Peygamber'e karşı Kureyş'in eziyetleri, işkenceleri ve baskıları devam etmiş; eşi Hatice ve amcası Ebû Tâlib'in vefatı üzerine baskıları daha da artırmışlar, Hz. Peygamber'i ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir. Bütün bu olumsuz gelişmeler üzerine Hz. Peygamber, yaşanan krizlere köklü bir çözüm bulmak amacıyla, Medîne'ye hicret edilmesine karar vermiştir.⁴⁰ Hz. Peygamber Medîneli müslümanlarla Akabe biatlarında yaptığı görüşmelerde, onlardan gördüğü destek ve davet üzerine Medîne'ye hicretin

³⁶ İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd., Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1955, I, 321; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî, *es-Sünenu'l-kubrâ*, thk. M. Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 2003, IX, 16; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 108.

³⁷ en-Nahl 16/41-42.

³⁸ Cemal, Sıddîka Muhammed Süleyman, *el-Hedyu'n-nebevî fi idâreti'l-elmâti'l-ictimâ'îyyeti'l-âmmeh*, el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Ammân 2008, s. 40.

³⁹ Önkal, Ahmet, "Hicret", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, XVII, 459.

⁴⁰ Cemal, *el-Hedyu'n-nebevî*, s. 43-49.

altyapısını hazırlamış, böylece güvenli bir mekân olarak gördüğü Medîne'ye müslümanların göç etmesi sağlanmıştır. Bu süreçte inen âyetlerle de müslümanlar hicrete teşvik edilerek yönlendirilmiş, hicret etmeyenler uyarılmıştır.⁴¹

Hz. Peygamber ve ona tabi olan ilk müslüman topluluk Mekke'den ayrılırken tüm varlıklarını geride bırakmışlar ve beraberlerinde yalnız inançlarını götürmüşlerdir.⁴² Bu bakımdan "Mekke'den Medîne'ye hicreti Mekke'deki ilk müslümanlar için bir kaçış ve sığınma olarak görmek doğru olmaz. Esasında bu göç, Müslümanların onların nihai hedefi değil, aksine daha uzak ve büyük hedefler için bir başlangıçtır."⁴³ Ancak nihayetinde farklı maddî boyutları ve etkisi olan göç hadisesi, Muhâcir müslümanların bir takım sıkıntılara uğramalarına, sorunlar yaşamalarına sebep olmuştur. İşte bu noktada Hz. Peygamber göçün sebep olduğu sorun ve krizlerin çözümü için önemli adımlar atmış ve düzenlemelerde bulunmuştur. Görünüşte bir sorun ve krizden ibâret olan göç olayı, İslâm'ın ve müslümanların lehine bir gelişme olarak tarihte yerini almıştır. Kısacası olumsuz bir tablo olarak zihne gelen tarihi hicret olayı, bir çok açıdan önemli gelişmelerin ve başarıların yaşanmasına vesile olmuştur.

IV. Hz. Peygamber'in Muhacirlerin Göç Kaynaklı Sorunlarına Yönelik Bazı Çözümleri

Hz. Peygamber evlerini, yurtlarını terkederek Medîne'ye hicret ve iltica eden, akabinde Medîneli müslümanlar (Ensâr) tarafından misafir ve himaye edilen Muhâcir müslümanlar, başta barınma olmak üzere çeşitli sıkıntılara maruz kalmışlardır. Nitekim Hamidullah bu durumu ve ciddiyetini şu sözleriyle ifade etmektedir: "Hz. Peygamber, Medîne'ye geldikten sonra iki ciddi problemle karşılaşmıştır. Çünkü Mekke'den Medîne'ye hicret eden sadece kendisi değildir. Yüzlerce Mekkelî inançları uğruna, evlerini, yurtlarını terketmiş ve üzerlerindeki giysilerden başka hiçbir şeylerini almadan Medînelilere sığınmışlardı. Bu yerinden olan insanların problemi çok ani ve yoğun bir şekilde ortaya çıktı; bu insanlara yeni vatan Medîne'nin ekonomik yapısında yer bulmak, çözümü oldukça zor bir problemdi. Biz, yirminci yüzyılda mültecilerin, çok güçlü ülkeler için bile ne denli zor bir problem oluşturduklarını biliyoruz."⁴⁴ Müslümanların içine düştükleri

⁴¹ Meselâ bkz. el-Ankebût 29/56; en-Nisâ 4/97.

⁴² Begoviç, Aliya İzzet, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, çev. Rahman Ademi, Fide Yay., İstanbul 2010, s. 149. (Bu kaynak metinde yok)

⁴³ Apak, Âdem, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, Ankara 2007, s. 316.

⁴⁴ Hamidullah, Muhammed (1995). "Hicretten Sonra Medîne'de Hz. Peygamber'in Davranışlarındaki Hoşgörü", çev. Mustafa Aşkar, *Diyanet İlmî Dergi*, 1995, cilt: XXXI, sayı: 1, s. 4.

durumun farkında olan ve birebir hissededen Hz. Peygamber, derhal harekete geçmiş ve göçün neden olduğu söz konusu sorunları çözmek amacıyla çeşitli uygulamalarda, yönlendirme ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlardan bazılarına şu şekilde değinmek mümkündür.

1- Ensâr ve Muhâcirler Arasında Kardeşlik: İnsan canlı bir varlıktır ve yaşaması için de yeme, içme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Bu durum, insanlar için hayatî bir konudur. Bütün varlıklarını Mekke'de bırakarak hicret eden Muhâcirlerin, Medîne'ye vardıklarında barınma problemi ile karşı karşıya kalmaları tabii bir durumdur. Söz konusu problemin çözülememesi ise, hem Muhâcirlerin açlık ve yokluğa sürüklenmesi, hem de toplumda bir takım sorunların ortaya çıkması ihtimalini taşıyan bir durumdur. İşte böyle bir durumun, ekonomik ve sosyal bir krize dönüşmemesi için Hz. Peygamber'in, Medîne'ye hicretten sonra yaptığı ilk önemli iş olan Mescid-i Nebî'nin inşasından sonra, ikinci önemli iş Muhâcirlerin iltica sorununu çözmek ve muhtemel kriz ve sıkıntıların önüne geçmek amacıyla Ensâr ile Muhâcirler arasında kardeşlik tesis etmek olmuştur.⁴⁵ Nitekim bu hadiseye, Kur'ân-ı Kerim'de de *"..Onlar ki (yurtlarından hicret edenleri) barındırdılar ve yardım ettiler; işte onlar, birbirlerinin velisi (yardımcısı, koruyucusu)dirlir"*⁴⁶ âyetiyle işaret edilmiştir. Ensâr örneğine bakıldığında esasen Muhâcirlere/göçmenlere yardım etmek Kur'ânî bir erdem ve övünç kaynağıdır. Zira Kur'ân'da bu hususta Ensâr hakkında şu övgü dolu ifadeler kullanılmıştır: *"Onlardan (Muhâcirlerden) önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar (Ensâr), kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır."*⁴⁷

Hz. Peygamber, Muhâcirlerle, Medîneli Müslümanlar arasında tarihte belki de bir başka örneği bulunmayan kardeşlik anlaşması gerçekleştirmiştir. Kardeşlik anlaşması, Hz. Peygamber'in Medîne'ye varmasından beş ay sonra yapılmıştır ve bu anlaşmaya göre 186 Muhâcir ailesi, aynı sayıdaki Ensâr ailesinin yanına yerleştirilmiştir. Ayrıca bu durum, Hayber'in fethine kadar yaklaşık yedi yıl devam etmiştir.⁴⁸

Her kriz beraberinde bir takım fırsat ve kazanımlarda getirmektedir. Hz. Peygamberin Ensâr ve Muhâcir arasında uygulamaya koyduğu kardeşlik anlaşması bu durumun en iyi örneklerinden biridir. Zira sözkonusu anlaşma neticesinde şu olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Müslümanlar birbirlerine îsâr değerini hayata geçirerek muâmelede bulunmaya başlamışlardır. Bir işte ortaklaşa çalışmanın

⁴⁵ Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, çev. Yusuf Balcı vd., İnkılâb Yay., İstanbul 2003, I, 29.

⁴⁶ el-Enfâl 8/12.

⁴⁷ el-Haşr 59/9.

⁴⁸ Sancaklı, Saffet, "Fakirlik ve Zenginlik Hadisleri Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy.1, Sivas 2001, s. 333.

önemini ve değerini öğrenmişlerdir. Gaye ve hedefleri gerçekleştirmede kolektif çalışmanın önemini kavramışlar ve Müslümanların kardeş olduğu bilincine ulaşmışlardır. Hoşgörü ve anlaşma temeli üzerine diğer dinlerle birlikte yaşanabileceğini idrak etmişlerdir. Zengin kimselerin zorluk ve kriz dönemlerinde fakirlerin ihtiyaçlarını gözetmelerinin gerekli olduğunu öğrenmişlerdir. Malda zekat dışında da verilmesi gereken bir hak olduğunu kavramışlar ve toplumun iktisadî ve sosyal yönünü gözetmenin önemini öğrenmişlerdir. Kriz liderinin maslahatın gerektirdiği şekilde malı dağıtabilme hakkına sahip olduğu anlaşılmıştır. Emek, sermaye gibi hasılat ve ürünün bir parçasıdır. Muzâraa, musâkât ve îcâr akitleriyle ilgili hükümler konulmuştur. Mülkiyete saygı duyulmuştur. Krizlerde yardımlaşma ve dayanışmanın önemini kavramışlardır. Sermaye ve emek arasında mudârebe akdinin meşrûiyeti vs. temin edilmiştir.⁴⁹

2- Toprakların Karşılıksız Muhâcirlere Ektirilmesine Teşvik Etmesi: Hz. Peygamber Ensâr'ın, arazilerini Muhâcirlere muzâraa (ziraat ortaklığı) yoluyla ettirdiklerini görünce toplumda sosyal dengeyi tesis için ve Muhâcirlerin durumlarının iyileşmesi amacıyla arazilerini ya kendilerinin ekmesini, ya karşılıksız ektirmelerini veya boş tutmalarını istemiş ve tavsiye etmiştir. Nitekim bu husustaki rivâyetlerden birinde, sahâbi Câbir'in naklettiğine göre, sahâbîler (Peygamber sırasında) arazîleri, mahsûlün üçte biri veya dörtte biri veyahutta yarısı karşılığında ekip biçerlerdi. Bunun üzerine Peygamber *"Kimin tarlası ve toprağı varsa onu ya kendisi eksin, veya onu bir atıyye/bağış olarak versin (ektirsin); bunu da yapmazsa tarlasını (boş) tutsun"*⁵⁰ buyurmuştur.

3- Benî Nadîr Ganimetlerinin/Fey'inin Muhâcirlere Tahsis Edilmesi: Medîne'nin yahudi kabilelerinden Benî Nadîr'in ittifakı bozması üzerine, Hz. Peygamber onları muhasara etmiş ve teslim almıştır. Akabinde Medîne'den sürülmelerine ve mallarının da fey/ganimet olarak müslümanlara bırakılmasına karar verilmiştir. Hz. Peygamber de bu ganimetleri Ensâr'a arasında değil de, ilk Muhâcirler arasında taksim etmiş, Ensâr'dan yalnız fakir olan Sehl b. Huneyf ve Ebû Dücâne'ye ganimetten pay vermiştir.⁵¹

4- Yardımlaşma ve Dayanışmaya Teşvik: Hz. Peygamber, ekonomik krizleri aşmak ve çözmek amacıyla sürekli yoksul ve fakirlerin ihtiyaçlarının giderilmesi yönünde teşvik edici mesajlar vermiştir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde bu duruma şu sözleriyle teşvikte bulunmuştur: *"Müslüman, Müslümanın (din) kardeşidir. Ona zulmetmez, onu tehlikeye atmaz. Kim din kardeşinin bir ihtiyacını karşılarsa, Allah da onun bir ihtiyacını karşılar. Her kim (bu dünyada) bir Müslümanın bir*

⁴⁹ Şeyh, İdâretu ve mu'âlecetu'l-izmât fi'l-İslâm, s. 94-95.

⁵⁰ Buhârî, Muzâraa 18; İbn Mâce, Ruhûn 8. Ayrıca bkz. Müslim, Buyû 95.

⁵¹ Abdurrazzâk, Ebû Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût 1983: V, 358; Ebû Dâvûd, Harac 23; Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Futûhu'l-buldân*, Dâru'l-hilâl, Beyrût 1988, s. 29-30.

sıkıntısını giderirse bu sebeple Allah da onun kıyamet gününün sıkıntılarında birini giderir.”⁵²

İslâm, normal zamanlarda ve durumlarda yardımlaşma ve dayanışmayı mübah görmüştür. Ancak kriz zamanlarında bu, derhal yerine getirilmesi gereken bir durumdur. Zira geciktirilmesi durumunda insanların zarara uğraması söz konusudur.⁵³ Bir sefer esnasında yiyecek ve binek kıtlığı çekilmesi üzerine Hz. Peygamber fazlasının, ihtiyaç duyanlara verilmesini emretmiştir. Nitekim bu durum rivâyette şöyle anlatılmıştır: “Kimin yanında fazla binit varsa onu biniti olmayana versin. Kimin yanında fazla azık varsa onu azığı olmayana versin” buyurdu. Öyle oldu ki hiç birimizin (sahip olduğu) fazla (mal) da hiç bir hakkının olmadığını zannettik.”⁵⁴ Bir başka rivâyette ise Hz. Peygamber bu husustaki bir ifadesi şu şekilde aktarılmıştır: “*Hakikaten Eş’ariler gazada azıklarını bitirirlerken yâhud Medîne’de ailelerinin yiyeceği azaldığında hemen yanlarındaki erzakı bir tek bez içine toplarlar, sonra bir kap içinde (ölçerek) aralarında eşit olarak taksim ederler. Binâenaleyh Eş’ariler bendendir, ben de Eş’arilerdenimdir.”⁵⁵*

Yoksullara yardım hususunda ashabına en güzel örnekliliği yine Hz. Peygamber sergilemiştir. Nitekim o, daima fakirlere ve muhtaçlara yardım eder, onların ihtiyaçlarını karşılamak için elindeki her şeyi harcardı. Öyle ki kendisine ve ailesine bile yiyecek kalmazdı. Yine Hz. Peygamber’in fakirlere ve muhtaçlara vermede esen bir rüzgar gibi olduğu rivâyet edilmiştir.⁵⁶ Hiç kimse, isteyip de eli boş dönmemiştir. Ne zaman muhtaç biri gelse yiyecekte olduğu kadar giyecekte de onu kendisine üstün tutmuştur. Kısacası en başta bizzat Hz. Peygamber fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması hususunda sözleri ve fiilleri ile ashabına örnek olmuş, ashabının da öyle olmasını istemiştir.⁵⁷ Ayrıca Hz. Peygamber yakınlarının yaşadığı ekonomik krizler yerine, diğer insanların ekonomik sıkıntılarını çözmeyi tercih etmiştir.⁵⁸

Bu arada Hz. Peygamber ekonomik sıkıntı ve sorun yaşayan kimselere tanık olduğunda, onların içinde buldukları bu zor sıkıntılı durumlara çare üretmek ve çözüm bulmak için oldukça aceleci bir tutum sergilemiştir. Nitekim İbn Cerîr şöyle anlatmaktadır: “Bir gün Rasullullah ile beraber mescidde otururken bir kabile geldi. Halleri ve görünüşleri çok kötüydü. Üstlerinde yırtık pırtık bir parça vardı, yarı çıplak yalın ayak bir deri bir kemik kalmış, kılıçları boyunlarına asılmış sersefil bir vaziyetteydiler. Onları bu halde gören Rasullullah çok müteessir oldu. Yüzünün

⁵² Buhârî, Mezâlim 3, İkrâh 7; Müslim, Birr 58, Zikr 38; Tirmizî, Hudûd 3, Birr 19; Ebû Dâvûd, Edeb 46; İbn Mâce, Mukaddime 17.

⁵³ Şeyh, İdâretü ve mu’âlecetü’l-‘ezmât fi’l-İslâm, s. 75.

⁵⁴ Müslim, Lukata 4; Ebû Dâvûd, 2009: Zekât 32.

⁵⁵ Buhârî, Şirket 1; Müslim, Fezâilü’s-sahâbe 167. Eş’ariler, o dönemde bir kabiledir.

⁵⁶ Buhârî, Bed’ü’l-vahy 1, Savm 7, Bed’ü’l-halk 6; Fezâilü’l-Kur’ân 7; Müslim, Fezâil 12.

⁵⁷ Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, III, 255 -257.

⁵⁸ Ebû Dâvûd, Harâc 19; Edeb 100.

rengi kaçtı ve zihni altüst olarak içeri girdi. Sonra dışarı çıkarak Bilâl'e ezanı okumasını söyledi. Namazdan sonra halka hitap ederek bu kabileye yardım etmelerini istedi."⁵⁹

Hız. Peygamber bu manada yoksullarla dayanışma amacıyla ilk başlarda kurban etlerinin üç günden fazla saklanmasını yasaklamış ve dağıtılmasını emretmiştir.⁶⁰ Toplumda bir yardımlaşma ve paylaşma kültürü oluşturabilmek amacıyla da, insanları yarım hurma dahi olsa ellerindekini yoksullarla paylaşmaya teşvik etmiştir.⁶¹

5- Ashab-ı Suffe: Hız. Peygamber, Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde barınacak bir yer bulamayanların ve kimsesizlerin kalacağı bir yer ihdas etmiştir ki buraya Suffe denilmektedir. Muhâcirlerin sayısı oldukça artınca, artık Ensâr'ın Muhâcirleri ihtiyaçlarını karşılamaya gücü yetmemiştir. Zira Medîne'ye hicret/göç eden fakir, zengin, evli ve bekâr kimselerin sayısı gün geçtikçe artıyordu. Bu durumda barınacak bir yer bulmada güçlük çekenler Mescid-i Nebevî'deki suffe'de iskan ediyorlardı. Medîne'ye gelen bir Muhâcir, öncelikle Hız. Peygamber'le buluşuyor, O da yeni gelen bu Muhâcire bakması için birine yönlendiriyordu. Misafir edecek birinin bulunamaması durumunda geçici olarak Suffe'de misafir olarak kalıyordu Nitekim Hız. Peygamber'e gelerek müslümanlığını ve bağlılığını bildiren yabancı heyetler de Suffe'de misafir olarak kalıyorlardı.⁶²

Hadislerde nakledildiğine göre Hız. Peygamber'e bir sadaka (zekât) gelmesi durumunda, onu olduğu gibi hemen Suffe'de kalanlara gönderir, yine kendisine bir hediye geldiğinde, onlara haber göndererek onlarla birlikte yerdi. Onların her türlü hallerinden haberdar olurdu ve yakinen takip ederdi.⁶³ Hız. Peygamber zaman zaman suffe ehlinin yanında yiyeceği bulunan kimseler tarafından yemeğe götürülmesini de isterdi. Bir defasında Ebubekir üç kişiyi, Hız. Peygamber ise on kişiyi götürmüştür.⁶⁴ Hız. Peygamber göçmenlerin ve suffe ehlinin ihtiyaçlarını karşılamaya daha bir öncelik tanımış, bu durumda onların ihtiyaçlarını, ailesinin ihtiyaçlarına tercih etmiştir. Bir defasında Medîne'ye hizmetçi ve köleler getirilmiş, bunun üzerine el değirmeniyle un öğütmekten elleri kabarmış ve yaralanmış olan Hız. Fatıma, babası Hız. Peygamber'e gelerek hem de ellerini göstererek bir hizmetçi istemiş, Hız. Peygamber de cevâben kızına şöyle demiştir: "*Allah'a andolsun ki, Suffe ehli açlık ve sefâlet içerisindeyken, onları bırakıp size veremem. Onlara harcayacak hiçbir şey*

⁵⁹ Müslim, Zekât 69.

⁶⁰ Buhârî, Et'ime 27, Edâhî 16; Müslim, Edâhî 28; Tirmizî, Edâhî 14; Ebû Dâvûd, Edâhî 10; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Sunenu'n-Nesâî (el-Muctebâ mine's-sunen)*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebu'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Halep 1986, Edâhî 37.

⁶¹ Buhârî, Edeb 34, Zekât 1, Rikâk 49, 51, Tevhîd 36; Müslim, Zekât 66-70; Tirmizî, Zühhd 37, Kıyâmet 1; Nesâî, Zekât 63-64; İbn Mâce, Mukaddime 13, Zekât 28.

⁶² Sallâbî, Ali Muhammed, *Siyer-i Nebî*, çev. Sadullah Ergün vd., Ravza Yay., İstanbul 2014, I, 544-545.

⁶³ Buhârî, Rikâk 17.

⁶⁴ Buhârî, Menâkıb 25; Müslim, Eşribe 32.

bulamıyorum. Sadece onları satıp, paralarını onlar için harcayacağım."⁶⁵ Hz. Peygamber, bunun yerine Hz. Fatıma ve Ali'ye bazı tesbihatlarda bulunmayı önermiş ve öğretmiştir.⁶⁶

V. Hz. Peygamber'in Kendi Döneminin Göçleriyle İlgili Çözüm ve Önerilerinin Günümüze Sunabileceği Katkıları

Hz. Peygamber döneminde cereyan eden göçler ile özellikle günümüzde yaşanan Ortadoğu kaynaklı göçlerin sebepleri arasında birtakım farklar bulunmaktadır. İslâm'ın ilk yıllarında müslümanlar, özellikle din ve inanç uğruna göç etmek zorunda kalmışlardır. Ancak sonuçta yaşama hakkının tehlike arz etmesi bakımından her iki göç arasında benzerlikler de söz konusudur. Dolayısıyla netice itibarıyla her ikisi de birer hicretten ve yaşadıkları yurtları terk etmekten ibârettir.

Diğer bir taraftan, her iki hicret hâdisesi arasında göçe karar verilmesi, izlenecek yöntemler ve hedefler bakımından bazı farklılıklar bulunmaktadır. Hz. Peygamber hicretin kaçınılmaz olduğunu farketmesi ve vahiyle izin verilmesi üzerine, müslümanların düzenli ve güvenli şekilde hicret etmelerini temin etmiş, bu hususta planlar yapmış ve önemli tedbirler almıştır. Günümüzde komşu ülkelerden ülkemize ve batı ülkelerine yönelen göç dalgası, hiç beklenmedik anda, olağanüstü şartlarda, hazırlıksız, tedbirsiz, plansız ve kontrolsüz bir şekilde gerçekleşmektedir. Daha kitleler göç edeceği ülkelere ve topraklara ulaşmadan göç yollarında ve denizlerde telef olmakta, kendi ülkelerinde ölümlerden kaçarken ölümlere yakalanmaktadır. Kezâ göçe maruz kalan kitlelere dün olduğu gibi bugün de sıcak bakılmamakta ve yeterince kucak açılmamaktadır. Bu hususta ilk müslümanlar ile günümüzde göçe maruz kalan kitleler arasında yine benzerlik vardır. İlk müslümanlara dostça yaklaşan ve onları kabul edebilecek ülke ve topluluklar, Necaşî'nin ülkesi Habeşistan istisna tutulursa hemen hemen hiç yoktu. Zira başta müşrik kabileler olmak üzere Hıristiyanlar ve Yahudiler müslümanlara düşmanlık beslemekteydi. Bu sebeple Hz. Peygamber, güvenli bir göç mekanı olarak ilk önce Necaşî'nin ülkesini önermiştir. Yine Medîne'ye hicretten önce de Medinelilerle görüşmesi, Akabe beyatlarında onlardan söz alması üzerine Medîne'ye göç başlamıştır. Günümüzde Ortadoğulu göçmenlere ve mültecilere karşı ise başta ülkemiz dahil olmak üzere birkaç İslâm ülkesi hariç, diğer ülkeler özellikle batılı ülkeler tarafından pek kucak açılmamakta ve rahatsızlık duyulmaktadır. Ancak yaşanan göç dalgasının kendi ülkelerine bir sorun ve probleme sebebiyet vermemesi amacıyla, diğer ülkelere bir takım maddi yardımlarda bulunmakta, söz konusu göçmen ve mültecilerin örneğin ülkemizde kalması istenmektedir.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., Müessesetu'r-risâle, Beyrut 2001, II, 202-203; Ebû Dâvûd, Harâc 19; Edeb 100.

⁶⁶ Buhârî, Humus 5.

Hız. Peygamber'in göç sorununun çözümüne yönelik öneri ve uygulamaları, günümüz benzer sorunlarının çözümüne de katkı sunabilecek bir değer ve nitelik arz etmektedir. Bunlardan bazılarını şu şekilde ifade edebilmek mümkündür.

1- Göçmenlerle Hukûkî Sözleşmeler Yapılmalıdır: Hız. Peygamber Mekkeli Muhâcirlerin Medîne'ye göç ederek yerleşmesinin, Medîne'nin sakinleri arasında bazı sorun ve krizlere yol açmasını ihtimal ve imkân dahilinde olduğunu öngerek, vakit kaybetmeden bir takım adımlar atmış ve önlemler almıştır. Medîne sözleşmesini ve kardeş aile uygulamasını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Şu halde Hız. Peygamber'in daha krizler patlak vermeden, bu hususta öngöründe bulunduğu ve öngörüyle hareket ettiği anlaşılmaktadır. "Hız. Peygamber Medîne'ye geldiğinde hem Müslümanları inanç birliği altında toplamak, hem de şehirdeki kabile esaslı bölünmüşlüğü'nün bir kısmını ortadan kaldırmak için ilk adım olarak Medîneli ve Mekkeli Araplardan oluşan Müslümanları Ensâr-Muhâcir kardeşliği altında bir araya getirmişti. Ancak burada Yahudileri de içinde alan bir yönetim biçiminin oluşturulması gerekiyordu. Hız. Peygamber bunu gerçekleştirmek için şehirde yaşayan diğer din ve milletlere mensup insanların hak ve sorumluluklarını da ihtiva eden bir sözleşme metni tanzimine karar verdi. Bu metin, Müslüman olsun veya olmasın, Medîne halkının tamamının karşılıklı hak ve sorumluluklarını ortaya koymalı ve bütün tarafların mutabık kalacakları hukuki bir zemin teşkil etmeliydi. Aksi takdirde şehirde düzen ve güvenlikten bahsetmek mümkün olmazdı."⁶⁷ Zira bir topluluk bir başka şehir ve ülkeye göç ettiğinde veya sığındığında, söz konusu şehir veya ülkenin sakinleri nezdinde bir takım rahatsızlıklara yol açabilmektedir. Nitekim Medîne'de yaşayan Yahudi kabileleri Hız. Peygamber ve arkadaşlarının hicretinden rahatsızlık duymuşlardır. "Benî Kaynuka, Benî Kureyza ve Benî Nadîr adı altında üç kabileye ayrılan yahudiler site ve çevresinin hemen hemen bütün ekonomik ve ticari hayatını kontrol ediyorlardı. Evs ve Hazrec gibi arap kökenli kabilelerin Mekke'den hicret eden Hız. Muhammed ve arkadaşlarıyla birleşip her türlü ayrıcalık fikrini dışarıda bırakan yepyeni bir siyasi ve toplumsal yapılanma ile devlet kurmaları, onların çıkarlarını zedeleyen bir gelişmeydi."⁶⁸ Şu halde Türkiye dahil, göçmenlerin ve mültecilerin bulunduğu ülkelerde, söz konusu ülkelerin yönetimleri kendi vatandaşları ile göçmenler ve sığınmacılar arasında, tarafların riayet edeceği hukukî düzenlemelerde bulunmalıdır.

Bu bakımdan göçmenlere vatandaşlık hakkının tanınması bu hususta atılması gereken önemli adımlardan birini teşkil etmelidir. Zira İslâm'da vatandaşlık Medine Anayasasına (623) kadar uzanabilmektedir. Söz konusu bu belge ile Medine şehir devletinin ve yeni toplumun (*ümmet*) temelleri atılmış,

⁶⁷ Apak, "Hız. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", s. 320.

⁶⁸ Bulaç, Ali, "Asr-ı Saadet'te Siyâsî Olayların Panoraması", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2007, I, 305.

böylece Medine'nin yerlilerine, kabilelerine ve yeni göç etmiş olanlara (*muhâcirûn*) koruma güvencesi/emân verilmiş, birbirlerine ve Medine site devletine karşı hak ve sorumluluklar yüklenmiştir.⁶⁹

Bu çerçevede ulus-ötesi vatandaşlık kavramı, ülkemize sığınan, sayıları milyonları geçen topluluklar hakkında da düşünülmelidir. Esasında “*Ulus-ötesi* topluluklar konusundaki araştırmalar, sosyal bilimlerde yeni bir alan sayılmaktadır. Bu kavram en çok göç, etnisite, kültür ve ulusçulukla ilgilidir. 21. yüzyıla girerken ulus devletin en önemli unsurlarından biri olan, üzerinde kurulmuş bulunduğu toprak parçası (national territory) belirli ölçüde önemini kaybetmektedir. Artan coğrafi hareketlilik geçici, devrevi yada yinelenen göçlerin artışı, ucuz ve kolay yolculuklar, yeni teknolojilerin sağlamakta oldukları sürekli iletişim bireyin tek bir ülkeye, tek bir ulusa ait olduğu düşüncesini zayıflatmaktadır. Bu topluluklara mensup bireyler kimliklerini belli bir coğrafyaya bağlı olmaksızın oluşturmaktadırlar. *Ulusötesi* topluluklar iktisadi, siyasi, kültürel ve dini etkinliklerde bulunmakta, faaliyetleriyle buldukları ülke ve göç ettikleri ülke arasında köprü kurmaktadır.”⁷⁰ Nitekim bu durum İslâm'ın konuyla ilgili temel yaklaşımlarıyla da örtüşmektedir. Zira “İslâm'ın dikkate alınması gereken genel özelliklerinden biri de eşitlik standartlarının kabile, millet ve ulus devleti özelliklerini aşan evrensellik iddiasıdır. Çünkü İslâm, milliyetçiliğin temellerini oluşturan bütün ırk, etnik ve kalıtsal kriterlere dayanan ayrımcılığı reddeder. İslâm'da bir kimsenin diğerine üstün olabileceğinin yegâne ölçüsü Allah bilinci ve takvadır.”⁷¹ Bu bakımdan göçmenlere kendi varlıklarını, kültür ve değerlerini muhafaza edebilecekleri imkan ve ortamlar hazırlanmalı, farklılıklar birer zenginlik olarak görülmeli, teoride ve pratikte bir arada yaşamanın imkânı somut olarak ortaya konulmalı ve hayata geçirilmelidir.

2- Göçmenlerle Dayanışma İçinde Olunmalı ve Gelecek Birlikte İnşa Edilmelidir: Hz. Peygamber İslâm medeniyetinin temellerini Ensâr ve Muhâcirlerle birlikte atmış ve kurmuştur. Ensâr ve Muhâcir dayanışması ilk örneğini, İslâm medeniyetinin merkezi konumunu teşkil eden ilk mescidi/Peygamber Mescidini inşasında kendisini göstermiştir. Yine onlar birlikte İslâm'ı müdafaa etmişler ve yaymışlar, birlikte sefere çıkmışlar, cihad etmişler ve bir binanın tuğlaları gibi birbirlerine kenetlenerek hareket etmişlerdir. Şu halde içinde bulunduğumuz süreçte yaşanan göçler sebebiyle, ensâr konumunda olan ülkeler, yurtlarına kabul ettikleri sığınmacılarla ve göçmenlerle birlikte geleceği inşa edebilirler; ilim, teknik,

⁶⁹ Kamali, Mohammed Hashim, “İslâmi Bakış Açısıyla Vatandaşlık Kavramı”, çev. Ercan Eser, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 3 (2013/3), s. 134.

⁷⁰ Bayraktar, Râsim, “Zorunlu Göçten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 12, sayı: 24, s. 120.

⁷¹ Kamali, “İslâmi Bakış Açısıyla Vatandaşlık Kavramı”, s. 137.

tarım, sağlık, eğitim gibi alanlarda buldukları ülkenin gelişimine ortak katkıda bulunabilirler. Özellikle ülkemiz bu durumu çok iyi değerlendirmelidir.⁷²

3- Geleceğe Yönelik Planlamalar Yapılmalı ve Öngörülerde Bulunulmalıdır: Komşu ülkelerden ülkemize yönelen göç dalgası ve ülkemizde bulunan göçmenlerin ne kadar süre kalacağı hususu belirsizliğini korumaktadır. Bu durumda geleceğe yönelik plan ve öngörülerde bulunulmalıdır. Nitekim bir sunumda, göçün normal bir durum ve hayatın bir parçası olduğu ifade edilerek, gelecek yıllarda “uyum süreci”nin yaşanacağı, dolayısıyla ilerleyen yıllarda Hıristiyan bir bakanımızın veya Arapça konuşan bir bakanımızın da olabileceği, hem toplum hem de devlet olarak buna hazırlıklı olmamız gerektiği dile getirilmiştir. Ayrıca aynı sunumda önümüzdeki dönemde entegrasyon politikaların geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapılarak “Mesela Suriye'den göçenler arasında kaç mimar var, onu bile bilmiyoruz?” denilerek Türkiye'ye gelebilenlerin görece eğitilmiş nüfus olduğu ancak bunun tespitinin dahi tam olarak yapılamadığı belirtilmiştir.⁷³ Kısacası göçmenlerin kalıcı olabilecekleri de dikkate alınarak geleceğe yönelik planlar yapılmalı ve adımlar atılmalıdır. Zira “Medeniyetlerin kurulmasında hicretin büyük etkisinin olduğu bir gerçektir. Dünyada meydana gelen büyük değişimlerin hicretle, yani zorunlu nedenlerle gerçekleşen göç hareketleriyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla büyük medeniyetlerin doğuşu, büyük göç hareketleriyle ve göçmenler eliyle gerçekleştirilmiştir. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in ve Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretini ve akabinde gerçekleştirdiği faaliyetleri yeni bir medeniyet inşasının ilk adımları olarak kabul etmek mümkündür.”⁷⁴

4- Mülteci Kamplarında Ashab-ı Suffe Modelinden Yararlanılmalıdır: İslâm tarihinde ashab-ı suffeyi ilk mülteci kampı veya misafirhanesi olarak kabul etmek de mümkündür. Bununla birlikte Hz. Peygamber Suffe'de kalan göçmen ve kimsesizlerin yalnız barınmalarını sağlamamış, aynı zamanda Suffe'yi bir ilim merkezine dönüştürmüştür. Suffe'de kalanlara başta Kur'ân öğretme gibi dini yönden yetişmeleri sağlanıyordu. Bunlar arasından İslâm'ı tebliğ etmek üzere muallimler gönderiyordu. Şu halde günümüz mülteci ve göçmenlerin sadece barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması ile yetinilmemeli, hem boş zamanlarının değerlendirilmesi hem de eğitilmiş birer birey olarak yetiştirilmeleri

⁷² Bu hususta ülkemize sığınan ve değeri bilinmeyen mülteci bir bilim adamının ülkesinin gelişmesine katkı sunmak üzere ABD Başkanı Obama tarafından ülkesine davet edilmesiyle ilgili bir haber için bkz. <https://zete.com/turkiyede-mimari-proje-cizdirilen-suriyeli-bilim-insanini-obama-abdye-getirtti/> e.t. 09.04.2016.

⁷³ <http://www.arkitera.com/haber/25826/suriyeli-gocmenler-arasinda-kac-mimar-var-biliyor-muyuz> e.t. 09.04.2016.

⁷⁴ Apak, “Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine”, s. 317.

için faydalı kurs ve programlar düzenlenmeli, eğitim çağında olanlar için ilköğretimden yükseköğretime kadar eğitim almaları sağlanmalıdır.

Hz. Peygamber aynı zamanda bir devlet başkanı sıfatıyla Suffe'de kalan göçmen, kimsesiz ve misafirlerin himayesini ve sorumluluğunu üstlenmişti. Bu da göç meselesine ve göçmenlerin sorunlarının çözümüne birey ve toplumdan ziyade devletin öncülük etmesi ve sorumluluk üstlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Nitekim bizatihi Hz. Peygamber hem göçmenlerle hem de Suffe'de kalanlarla yakından ilgilenmiş, sorunlarına ve ihtiyaçlarına şahit oldukça hemen çözümüne seferber olmuş, çözümüne gücü ve imkânı elvermediği durumlarda toplumu harekete geçirmiştir.

5- Göçmenlerin ve Mültecilerin Çalışmaları ve Kendi Hayatlarını Kazanmaları Sağlanmalıdır: Hz. Peygamber, Ensâr'ın Muhâcirlere yardım ve destekte bulunurken bizatihi yardım eden konumundaki Ensâr'ın mağdur olmasını ve zarara uğramalarını da istememiştir. Nitekim Ensâr'ın Hz. Peygamber'e gelerek hürmalıkların kendileri ile göçmen kardeşleri arasında taksim etmesi şeklindeki tekliflerini, Hz. Peygamber kabul etmemiştir. Bunun üzerine Ensâr, Muhâcirlere kendi ihtiyaç duydukları işlerde kendilerine yardım etmeleri karşılığında, ürünlerine ortak yapmayı önermiş, Muhâcirler de bu teklifi kabul etmiştir.⁷⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber, Ensâr'a ait malların, kendi mülkiyetlerinden çıkarak kendilerine zarar vermeksizin, ancak içinde yardımlaşma ve dayanışmanın bulunduğu bir durum olması kaydıyla Ensâr'ın teklifini kabul etmiştir.⁷⁶ Bu arada Suffe ehlinin hiç çalışmayıp, ihtiyaçlarını hep başkalarının karşıladığı şeklindeki bir kanaat de doğru değildir. Nitekim Suffe ehlinin rızıklarını temin için hayvancılık yapmadıkları halde, hayvan yemi için çekirdek kırdıkları belirtilmektedir.⁷⁷ Bu bakımdan göçmen ve sığınmacıların hangi zaman ve zeminde olursa olsun, bakımlarını daima toplumun üstlenmesi değil, kendilerinin de rızıklarını temin için bir çaba ve gayret içinde olmaları gerekmektedir.

Şu halde günümüzde yaşanan benzer durumlarda da, göçmenler gerektiğinde emeklerini ortaya koyarak geçimlerini ve rızıklarını temin etmeli, her ne kadar iltica ve göç ettikleri ülkeler ve halkları kendilerine yardım etse de, onları yine de mağdur etmemeye ve zarar vermeye özen göstermeli, taraflar yardımlaşma ve dayanışmayı esas almalıdırlar.

6- Göç Krizine Kardeşlik Bilinciyle ve İnsâniyetle Yaklaşılmalıdır: Hz. Peygamber, ümmeti, devleti ve otoriteyi tanzim etme faaliyetinde yaptığı ilk iş Muhâcir ile Ensâr arasındaki kardeşliğin tesisi olmuştur.⁷⁸ Şu halde Medîne'ye göç, ırk, nesep, bölge gibi farklı özelliklere sahip insanların nasıl bir araya gelerek adeta

⁷⁵ Buhârî, Muzâra'a 5, Hibe 32, Şurût 5, Menâkıbu'l-ensâr 3.

⁷⁶ Sallâbi, *Siyer-i Nebî*, I, 576.

⁷⁷ Sallâbi, *Siyer-i Nebî*, I, 548.

⁷⁸ Sallâbi, *Siyer-i Nebî*, I, 561.

kardeşlik anlayışı içerisinde nasıl yek vücut bir toplum/ümme olabileceklerinin en güzel örneğini oluşturmaktadır. “Bu kardeşlik bağı öyle bir bağıdır ki, bütün cahiliye ırkçılıkları içinde erimekte ve onunla bütün nesep, renk ve vatan farklılıkları ayaklar altına alınmaktadır. Dolayısıyla İslâm hamiyeti dışında hiçbir hamiyet olamaz. Takvâsı ve mürüvveti ölçü alınmadan, hiç kimse ne geri bırakılır, ne de öne çıkarılır.”⁷⁹ Hz. Peygamber’in kardeşlik anlaşmasını tesis etmesindeki gaye, toplumda birlik, beraberlik ve dayanışmanın sağlanmasıdır. Bu ise ancak inanç/akide üzerine kurulu bir kardeşlik ile tam anlamıyla vücut bulur. Böylece “Kabile ve aşiretin yerini ümme ve millet bilinci almıştır. Sonuçta cahiliye döneminde kabilelerin ittifakı (hilf) ile birbirlerine destek veren kabile mensupları artık din kardeşliği temelinde ortak hareket eden mü’minler haline gelmişlerdir” (Apak, 2007: 318).

İslâm toplumunun güçlü olması ve birlikte büyük idealleri başarabilmesi için öncelikle kardeşlik bilinciyle birbirlerine bağlanmaları gerekmektedir. Birbirlerine karşı haset ve husumetle değil, dayanışma ve yardımlaşma ruhuyla hareket eden toplumlar hem daha mutlu, hem de daha güçlü olurlar. Zira geçen yüzyılın başında İslâm ümmeti ve toplumu, ulusal kimlikler ve farklılıklar kullanılarak birbirinden koparılmış ve ayrıştırılmıştır. Şu halde takriben bir asır sonra özellikle Ortadoğu’da yaşanan göç dalgası, parçalanmış ümme bilincinin yeniden tesis edilmesi ve dirilmesi gibi olumlu gelişmelerin yaşanmasına sebep olmaktadır. Nitekim yaklaşık beş yıldır en yoğun göçmen nüfusun yaşadığı Kilis ili örneği, göçmenler ile Ensâr konumundaki yerli nüfus arasında ciddi manada bir olumsuzluğun yaşanmaması, birbirlerini kabul etmeleri ve bir arada yaşama iradesi sergilemeleri dikkat çekici bir durumdur. Şuan itibarıyla yoğunluk arz etmese de, günümüz göç hadiselerinde zaman zaman göçü kabul eden ülke vatandaşları ile göçmenler arasında farklı sebeplerle anlaşmazlık ve sorunlar yaşanabilmektedir. Bu durumda meseleye inanç temelinde yaklaşılması elzemdir. Özellikle ülkemiz nüfusunun ve göçmenlerin ortak inanç ve değerlere sahip olması daima göz önünde bulundurulmalıdır. Farklı inançlara mensup göçmenlere ise insanî bir yaklaşım sergilemekten de uzak durulmamalıdır.

7- Göçmenler, Ülkelerine Geri Dönme İdealiyle Yaşamalıdır: Hz. Peygamber ve müslümanlar Medîne’ye değerleri uğruna göç etmişler, kendi değerlerini yaşamının yanında, yaymayı da temel gaye ve emel edinmişlerdir. Şu halde her ne kadar Ortadoğudaki nüfusun göçe maruz kalma sebebi, daha çok güvenlik amacıyla olsa da, yine de göçmenler sığındıkları ülkelerde kendi kimlik ve değerlerinden ödün vermeden yaşamaları önem arz etmektedir. Medîne’ye hicret, Medîne’nin ve Arap yarımadasının İslâmlaşmasına zemin hazırladığı gibi, değişik ülke, şehir ve bölgelere göç eden göçmen ve mültecilerin, en azından kendilerinin değerlerine bağlı hareket etmesi, zamanla bazı İslâmî değerlerin söz konusu ülke ve

⁷⁹ Sallâbi, *Siyer-i Nebî*, I, 563.

bölgelerde kök salacağını ve hayat bulacağını söylemek mümkündür. Yine göçmenlerin anavatanları olan ülkelerinin geleceği ile yakından ilgilenmeleri ve güvenli bir ortamın yeniden tesis edilerek ülkelere geri dönmelerinin de yolunu aramaları gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışmalarda bulunmaları, haklarını savunacak birlik ve organizasyonlar oluşturmaları gerekmektedir. Hz. Peygamber kendilerine zulüm ve baskı uygulamak suretiyle kendi şehirlerini terketmek zorunda bırakanlara, Mekke'yi fethettiğinde afla yaklaşmış, onlardan intikam almayı düşünmemiş, kin gütmemiş ve husumet beslememiştir. Şu halde ülkelerinden ayrılmak ve göçetmek zorunda kalan kitleler, yarın bir geri dönüş söz konusu olduğunda, idâre ve kontrol ellerine geçtiğinde benzer nebevî yaklaşımı sergilemelerinin daha isabetli olacağını söylemek mümkündür.

Hz. Peygamber daima geleceğe odaklandığı için geçmişte kendisiyle ve müslümanlarla ilgili sorunlara ve olumsuz hadiselerle bakarak, bunu yapanlara olumsuz bir yaklaşım sergilememiştir. Örneğin Mekke'nin fethinde kendisini ve Müslümanları göç etmek zorunda bırakan müşriklere afla yaklaşmıştır. Daha doğrusu Hz. Peygamber, krizlerin çözümünde devr-i sabık anlayışıyla hareket etmemiştir. Oysa onlar, Hz. Peygamber'in kendilerini önceki yaptıklarının bir karşılığı olarak korkuyla cezalandırmasını bekliyorlardı. Ancak Hz. Peygamber onlara "Ben ancak size kardeşim Yusuf'un dediğini diyorum" demiş ve onlara "Yûsuf şöyle dedi: "Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir."⁸⁰ âyetini okumuştur.⁸¹

8- Göçmenlerin, Psikolojik Durumları Dikkate Alınmalıdır: Göç olgusunu, özellikle zorunlu göçleri birey ve toplumların karşılaştığı önemli kriz durumlarından biri olarak değerlendirmek mümkündür. Göçe maruz kalan kimseler, ekonomik, sosyal ve siyasî yönlerden olduğu gibi psikolojik açıdan da ciddi sorunlarla karşılaşabilmektedir. Zira "Bir göçmenin yaşı, cinsiyeti, göç nedeni, üyesi olduğu toplumsal sınıf, eğitim düzeyi ve kültürel geçmişi ne olursa olsun ve ülkede kalma süresi ne kadar olursa olsun göçmenlik durumundan dolayı, onun iç dünyasında bir takım değişiklikler meydana gelir."⁸² Nitekim bir araştırmada göçmenlerin yabancılaşma, yalnızlık, boşluk, özlem, kişilik sorunu, köksüzlük, anavatanında kazandığı değer yargılarının ve anadilinin aşağılanması, aşağılık duygusu, kuşkuculuk, kırgınlık, suçluluk ve ön yargı gibi sorun ve duygular gibi

⁸⁰Yusuf 12/92.

⁸¹ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sünenü'l-kubrâ*, thk. H. Abdulmun'im Şelebî, Müessesetu'r-risâle, Beyrût 2001, X, 154; Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, thk. Ruşdî es-Sâlih Mulhis, Dâru'l-Edülüs, Beyrût, (tsz.), II, 121; İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Hamîd b. Mahled, *el-Emvâl*, thk. Şakir Zîb Feyyâz, Merkezu'l-Melik Faysal, es-Suûdiyye 1986, 201. Tahric ve değerlendirmesi için bkz. Zeylâî, Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf, *Tahrîcu'l-ehâdisi ve'l-âsâr'l-vâkıati fi Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zenahşerî*, Dâru İbn Huzeyme, 1994, II, 178.

⁸² Şahin, Cengiz, "Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 21, sy: 2, Ankara 2001, s. 64.

duygular yaşadıkları ifade edilmiştir.⁸³ Göçmenleri dışlayıcı ve zarar verici davranışlar insanî ve İslâmî birer yaklaşım değildir. Bu hususta empatiye dayanan bir tutum sergilenmelidir. Göçmen olsun veya olmasın, kişinin hakiki imana ve erdeme ulaşabilmesi için kendisi için istediğini mü'min kardeşi için de istemelidir. Bu iman ve dinin bir gereğidir. Zira Peygamber (sas): *"Sizden hiç biriniz kendisi için istediğini mü'min kardeşi için de istemedikçe imanun kemaline ermiş olamaz"*⁸⁴ buyurmuştur.

9- Göç Sorununun Çözümünde İslâm Ülkeleri Daha Fazla İnisiyatif Almalıdır: Göç dahil İslâm dünyasının karşılaştığı krizleri çözebilmesi için özgüvenini yeniden kazanması gerekmektedir. Buna da öncelikle içine düştüğü düşünce krizinden çıkmakla ve kurtulmakla başlamalıdır.

Hiz. Peygamber göç dahil tüm sorunları kendi liderliğinde ve kontrolünde çözüme kavuşturuyor ve yönlendiriyordu. Bu bakımdan başkalarının bizim sorunlarımızı, bizim lehimize çözebileceklerine ümid bağlamak boş bir beklenti ve temenniden ibârettir. Hiz. Peygamber ümmetin kontrolünü başkalarının inisiyatifine terketmemiştir. Ancak Ebu Süleyman'ın da ifade ettiği üzere ümmetin kontrolü düşmanlarının eline geçtiğinde toplum da siyasî liderlik de çökmüştür.⁸⁵ Bugün göç dahil müslüman toplumların karşılaştığı, ekonomik, siyasî, hukukî, askerî vs. sorunlarını çözebilmesi için müslüman entellektüellerin, siyasî aktörlerin ve liderlerin, ithal değil kendilerine özgün çözümler üretmeleri, ümmetin idâresini ve kontrolünü yeniden üstlenmeleri gerekmektedir. Müslüman ülkeler bugün bırakınız dünyaya kendi ülkelerine dahi hakiki manada hakim değildir. Güçlü ve söz sahibi ülkelerin kendileri hakkında alacakları kararlarla hayatta kalabilecek bir görüntü çizmektedirler. Egemen güçler ve ülkelerin hak ve hukuk anlayışı, kendi lehlerine, ama özellikle müslüman, mazlum ve zayıf ülke ve toplumların aleyhine işleyen bir mekanizmadan ibârettir. Gerektiğinde darbeleri desteklemekte, istediği terör örgütlerini, birer terör örgütü olarak görmemektedir.

10- Göçmenlerle, Vatandaşlar Arasında Çıkan Sorunlara Önceden Önlem Alınmalı, Bir Sorun Yaşanması Durumunda Büyümeden Önlenmelidir: Hiz. Peygamber döneminde, Ensâr ve Muhâcirler arasında münafıkların tahrikiyle zaman zaman bazı sorun, tartışma ve gerginlikler yaşanmış, Hiz. Peygamber bu tür durumlardan haberdar olur olmaz, söz konusu sorun ve krizlere anında müdahalede bulunmuş ve büyümeden önlemiştir.

Hiz. Peygamber döneminde yaşanan bir hadiseyi Câbir şöyle anlatmaktadır: Biz Peygamber'in beraberinde gazveye (Mureysî seferine) çıkmıştık. Muhâcirlerden birtakım insanlar da toplanmış, Peygamber'in beraberinde sefer etmişti. Hattâ

⁸³ Şahin, agm., s. 64-65. Bu hususta ayrıca bkz. Tuzcu, Ayla, Bademli, Kerime, "Göçün Psikososyal Boyutu", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry* 2014; 6 (1): 56-66.

⁸⁴ Buhârî, İmân 13.

⁸⁵ Ebû Süleyman, *Müslüman Aklın Krizi*, s. 44.

Muhâcirler (Ensâr'dan) çok oldular. Muhâcirlerden şakacı bir kimse vardı. Bu zât Ensâr'dan birisine (şaka olarak) vurmuştu. Ensârî bundan aşırı derecede öfkelenmişti. Nihayet (kavga başladı) iki taraf da kendi kabilelerini imdada çağırdılar. Ensâr'dan olan kimse: 'Ey Medîneliler, yetişin! diye feryâd etti. Muhâcir şakacı da: Ey Muhâcirler, yetişin! diye bağırды. Bu sesler üzerine Peygamber çıktı ve: "Câhiliyet ahâlîsinin çığılı ile bağırarak ne oluyor?" buyurdu. Sonra da: "Onların derdi nedir (neden câhiliyet âdetiyle çağırıyorlar)?" diye sordu. Bir Muhâcir'in Ensâr'dan birisine şaka ile vurduğu kendisine haber verilince Hz. Peygamber: "O Câhiliyet çığılını bırakınız! Soyunu çağırarak (onunla hakk kazanmak) kötü bir şeydir" buyurdu. (Münafıkların başı olan) Abdullah b. Ubeyy b. Selûl de: 'Şunlar bizim Medîne halkı üzerine Muhâcirler'i ayaklandırmak mı istiyorlar? Yemîn olsun eğer biz Medîne'ye dönüp varırsak, Medîne'nin en azîz olanı, onlardan en zelîl olanını, elbette ve muhakkak Medîne'den çıkaracaktır' dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, İbn Übeyy için: 'Ey Allah'ın Elçisi! Şu habîsi öldürmez miyiz?' dedi. Peygamber: "İnsanlar 'Muhammed kendi arkadaşlarını öldürtür oldu' diye dedikodu etmesin!" buyurdu.⁸⁶ O vakit, bu hassas durumu ustaca ele alan ve her iki tarafı yatıştıran Hz. Peygamber'in müdahalesi olmasa, bu hadise, Ensâr ve Muhâcirler arasında bir savaş başlatabilir ve müslümanların bütünlüğünü parçalayabilirdi. Muhammed (sas) bu hadise üzerine O gün ve gece boyunca sabaha kadar ve ertesi gün de güneş iyice kızdırınca kadar askerlerle beraber yürüdü. Ondan sonra ancak mola verdi ve sahabe yere uzanır uzanmaz uyuyakaldılar. Askerlerin zihinlerini, önceki gün meydana gelen olaydan başka bir yöne çekmek akıllıca bir davranıştı.⁸⁷ Dolayısıyla bu durum günümüz için de söz konusu olup, benzer durumlarda sorunların büyümesine engel olan tedbirlerin alınması önem arz etmektedir.

Sonuç

Tarih boyunca insanlar, toplumlar ve devletler farklı sorun ve krizlerle karşılaşmış olup, yaşadığımız çağda da benzer ve farklı krizlere muhatap olunabilmektedir. Nitekim gelecekte de bir takım krizlerin yaşanacağını tahmin etmek, daima imkân ve ihtimal dahilindedir. Bu sebeple krizsiz bir dünyada yaşamak insanlık için hemen hemen imkânsız bir durumdur. Şu halde krizler kaçınılmaz olduğuna göre, yapılması gereken krizlere karşı önlem almak, krizlere çareler üretmek ve krizleri en az kayıpla aşabilmeyi başarabilmektir. Bu düşünceden hareketle, modern zamanlarda krizlerle mücadele konusunda önemli çalışmalar yapılmış, teoriler geliştirilmiş ve zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Krizlerle mücadele her ne kadar kriz yönetimi biliminin temel alanı olsa da, krizlerle mücadeleye İslâm'da da büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Zira bütün ilâhî dinler gibi İslâm'ın da temel gönderiliş gayesi, insanlığın her iki dünyada mutluluğunu ve kurtuluşunu temin etmektir. İslâm'ın insanlığa getirdiği bütün

⁸⁶ Buhârî, Menâkıb 9.

⁸⁷ Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, I, 538.

ilke, esas ve tavsiyeler insanlığın dinî, ahlakî, toplumsal, siyasî, hukukî, ticarî vs. sorunlarına yönelik birer çözümden ibârettir. Bu bakımdan kriz yönetimi ve krizle mücâdele hususunda İslâm, son derece önemli ilke ve öneriler sunmaktadır. Günümüzde insan, toplum ve devletler muhtelif sorun ve krizlerle dolu bir ortamda varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda bölgemizi yakından ilgilendiren sorun ve krizlerden biri de Ortadoğu'da yaşanan iç çatışmalardan kaynaklanan göç sorunu ve krizidir. Söz konusu krizden etkilenen milyonlarca insan göçmen ve mülteci konumuna düşmüş bulunmaktadır. Dolayısıyla ortada ciddi bir göç sorunu bulunmakta ve çözüm beklemektedir. Sorunun çözümüne sunabileceği katkılar açısından Hz. Peygamber'in göç sorununa ve çözümüne ilişkin ortaya koyduğu yaklaşım ve yöntem de oldukça önem arz etmektedir. Zira bizatihi kendisi ve ilk müslüman arkadaşları göçe maruz kalmış ve göçün getirdiği sıkıntıları birebir yaşamışlardır. Dolayısıyla Hz. Peygamber, her konuda olduğu gibi göç sorunu hususunda da örnek bir konuma sahiptir. Bu bakımdan O'nun krize bakışı ve kriz yönetim anlayışı örnek ve evrensel bir niteliği haizdir. O, sorun ve krizlere olumsuz bir yaklaşım sergilememiş, krizleri en az zararla aşmaya çalışmış, krizleri fırsatlara çevirmiş, krizlere önceden önlem ve tedbir almış, sorunların çözümünde yeri geldiğinde esnek bir tutum sergilemiş, öncelikleri dikkate almış, duâ ve tevekkülün yanısıra daima hâdiselerin sebep ve neticelerine bağlı kalarak (esbâba tevessül) hareket etmiştir. Hz. Peygamber göçmenlerin sorunlarıyla da yakından ilgilenmiş, bu çerçevede kardeşlik anlaşması, Medîne sözleşmesi, yardımlaşma ve dayanışmaya teşvik ve ashâb-ı suffe gibi uygulamalarda bulunmuştur. Hz. Peygamber'in göç sorununa ilişkin öneri ve uygulamaları günümüz için de önemini korumaktadır. Hz. Peygamber'in söz konusu uygulamalarından çıkarılan sonuç ve tespitlere göre; günümüzdeki göç sorunlarının çözümü için, göçmenlerle hukukî sözleşmeler yapılmalı, göçmenlerle dayanışmaya ve geleceği birlikte inşa etmeye önem verilmeli, geleceğe yönelik planlamalar yapılmalı ve öngörülerde bulunulmalı, mülteci kamplarında ashâb-ı suffe modelinden yararlanılmalı, göçmenlere kendi hayatlarını sürdürebilecek imkânlar tanınmalı, göçmenlere kardeşlik bilinciyle ve insaniyetle yaklaşılmalı, göçmenlere bir gün ülkerine geri dönebilme ideali kazandırılmalı, göçmenlerin içinde buldukları psikolojik durumlar göz önünde bulundurulmalı, göçmenler ile vatandaşlar arasında çıkan sorun ve krizlere önceden önlemler alınmalı ve ortaya çıkması durumunda büyümeden önlenmeli, en önemlisi Ortadoğu kaynaklı göç sorunun kalıcı çözümü için İslâm ülkeleri daha çok inisiyatif almalıdır.

KAYNAKÇA

- ABDURRAZZÂK, Ebû Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm (ö. 211/826), *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebu'l-islâmî, Beyrût 1983.
- AFZALUR RAHMAN, *Sîret Ansiklopedisi*, çev. Yusuf Balcı vd., İnkılâb yay., İstanbul 2003.

- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., Müessesetu'r-risâle, Beyrut 2001.
- APAK, Âdem, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, İslâmî İlimler Dergisi Yayınları*, Ankara 2007.
- AŞMÂVÎ, Muhammed İbrâhim, "Fıkhu't-tahtî li'l-mustakbel fi dav'i's-sünne ve's-sîre", *el-İstişrâf ve't-tahtî li'l-müstakbel fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Dubai 2011.
- BAYRAKTAR, Râsim, "Zorunlu Göçten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 12, sayı: 24, ss. 109-126.
- BEGOVİÇ, Aliya İzzet, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, çev. Rahman Ademi, Fide yay., İstanbul 2010.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/892), *Futûhu'l-buldân, Dâru'l-hilâl*, Beyrût 1988.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî (ö. 458/1066), *es-Sünenu'l-kubrâ*, thk. M. Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût 2003.
- BİLÂL, Yahya, "Nusûs kavâ'idîyye fi's-sünneti'n-nebeviyye li-idâreti'l-ezmât", *el-İstişrâf ve't-tahtî li'l-müstakbel fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Dubai 2011.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmiu's-sahîh*, thk. M. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavkî'n-necât, 2002.
- BULAÇ, Ali, "Asr-ı Saadet'te Siyâsî Olayların Panoraması", *Bütюн Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2007.
- ÇELİKKAN, Osman, "Uluslararası Kriz Yönetimi", *Krizler ve Kriz Yönetimi*, Barış kitap, Ankara 2012.
- CEMEL, Sıddîka Muhammed Süleyman, *el-Hedyu'n-nebevî fi idâreti'l-ezmâti'l-ictimâ'îyyeti'l-âmmе*, el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Ammân 2008.
- DEMİRCİ, Ahmet Emre, "Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar", (Sümer, Haluk & Pernsteiner, Helmut *Kriz Yönetimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009 içinde).
- EBÛ DÂVÛD, Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût, M. Kâmil Karabellî, Dâru'r-risâleti'l-alemiyye, 2009.
- EBÛ SÜLEYMAN, Abdulhamid, *Müslüman Aklın Krizi*, çev. Yasemin Savur, Mahya yay., İstanbul 2012.
- EZRAKÎ, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Mekkî (ö. 250/864) *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, thk. Ruşdî es-Sâlih Mulhis, Dâru'l-Edülüs, Beyrût, tsz.
- FİLİZ, Erdinç, *Türk Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi*, Alfa Aktüel Yay., İstanbul 2007.
- HADÂRÎ, Hadârî, Meş'al Muhammed, *İdâretu'l-ezmât fi ilmi'-idâreti'l-muâsır ve inikâsâtihâ fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Mısır, tsz.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990.

- _____, "Hicretten Sonra Medîne' de Hz. Peygamber'in Davranışlarındaki Hoşgörü", çev. Mustafa Aşkar, *Diyanet İlmî Dergi*, 1995, cilt: XXXI, sayı: 1, s. 3-11, Ankara 1995.
- HARÂİTÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer es-Sâmirî (ö. 327/939), *Mekârimu'l-ahlâk*, thk. Eymen Abdülcebîr, Dâru'l-âfâkı'l-arabiyye, Kahire 1419/1999.
- İBN HİŞÂM, Abdümelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî (ö. 218/833), *es-Sîretu'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd., Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1955.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünenu İbn Mâce*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- İBN ZENCEVEYH, Ebû Ahmed Hamîd b. Mahled el-Horasânî (ö. 251/865), *el-Emvâl*, thk. Şakir Zib Feyyâz, Merkezu'l-Melik Faysal, es-Suûdiyye 1986.
- KAMALÎ, Mohammed Hashim, "İslâmî Bakış Açısıyla Vatandaşlık Kavramı", çev. Ercan Eser, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 3 (2013/3), ss. 133-171.
- KEYLÂNÎ, Abdullah İbrahim, *İdâretu'l-ezme, mukârabetu't-turâs ve'l-âhar, Kitâbu'l-Ümme*, sayı: 131, yıl: 29, Katar 2010.
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*, thk. M. Fuâd Abdülhakî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1991.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), *Sunenu'n-Nesâî (el-Muctebâ mine's-sunen)*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebu'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Haleb 1986.
- _____, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), *es-Sünenu'l-kubrâ*, thk. H. Abdülmun'im Şelebî, Müessesetu'r-risâle, Beyrût 2001.
- ÖNKAL, Ahmet, "Hicret", *DİA*, TDV yay., İstanbul 1998, XVII, 458-462.
- SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Siyer-i Nebi*, çev. Sadullah Ergün vd., Ravza yay., İstanbul 2014.
- SANCAKLI, Saffet, "Fakirlik ve Zenginlik Hadisleri Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.V, sy.1, Sivas 2001, s. 331-378.
- ŞAHÂTA, Huseyn Huseyn, *İdâretu'l-ezmâtî'l-iktisâdiyye (mevâkif min hayâtî'r-rasûl (sas))*, Külliyyetu't-Ticâre Câmîatu Ezher, tsz.
- ŞAHİN, Cengiz, "Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 21, sy: 2, Ankara 2001.
- ŞEYH, Susan Sâlim, *İdâretu ve mu'âlecetu'l-ezmât fi'l-İslâm*, Dâru'n-neşr li'l-câmiât, Mısır 2003.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra (ö. 279/892), *Sünenu't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1998.
- TUTAR, Hasan, *Kriz ve Stres Yönetimi*, Seçkin yay., Ankara 2011.
- TUZCU, Ayla, Bademli, Kerime, "Göçün Psikososyal Boyutu", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry* 2014; 6 (1), ss. 56-66.

- ZEYLAÎ, Cemâluddin Abdullah b. Yusuf (ö. 762/1360), *Tahrîcu'l-ehâdîsi ve'l-âsârı'l-vâkıati fi Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, Dâru İbn Huzeyme, 1994.
- <https://zete.com/turkiyede-mimari-proje-cizdirilen-suriyeli-bilim-insanini-obama-abdye-getirtti/> e.t. 09.04.2016.
- <http://www.arkitera.com/haber/25826/suriyeli-gocmenler-arasinda-kac-mimar-var-biliyor-muyuz> e.t. 09.04.2016.

The Prophet's Approach to the Issue of Migration Considering Crisis Management and the Current Value of this Approach*

Muammer BAYRAKTUTAR**

Abstract

The migration issue and movement, which occurs as a result of domestic conflicts in the Middle East, has become a current matter by turning a regional and world-wide crisis in many aspects such as human, social, economic, political, judicial, etc. First of all, solutions of the immigration depend on a crisis management that should be conducted effectively. As can be seen in the period of the prophet Mohammad, he and his companions had similar migratory problems. As an immigrant himself, the Prophet Mohammad's approaches and implications regarding migration and migration-based problems have a considerable importance which could make contributions to the current similar problems. In this paper, first, the meaning of crisis and crisis management are discussed, and then the immigration movements of the prophet Mohammad and first Islam society are addressed. Meanwhile, emphasizing on prophet Mohammad's fundamental principles in crisis management, this paper examines his perspective on migration issues and migration-based crises, his solution implications, and how he figures the problems out and makes them opportunities by showing a positive approach. This paper also assesses Prophet Mohammad's principles and practices related to migration issues in terms of their contributions to the solution current migratory problems, and thereby it makes some determinations and suggestions.

Key Words: Prophet Mohammed, Hadith/Sunnah, Immigration, Crisis, Crisis Management

Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber'in Göç Sorununa Yaklaşımı ve Güncel Değeri

Özet

* This study was presented in the 2nd International Middle East Conferences, which were held in April 28-29, 2016, in Kilis 7 Aralık University, during the session titled as "The Problem of Migration in the Context of the Conflicts in Middle East" as "The Prophet's Approach to the Issue of Migration Considering Crisis". The current text is the revised version of the presentation which includes additions. This paper is the English translation of the study titled "Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber'in Göç Sorununa Yaklaşımı ve Güncel Değeri" published in the 4th issue of *İlahiyat Akademi*. (Muammer BAYRAKTUTAR, "Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber'in Göç Sorununa Yaklaşımı ve Güncel Değeri", *İlahiyat Akademi*, sayı: 4, 2016, s. 99-128.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Assoc. Prof. Dr., Gaziosmanpaşa University, Faculty of Theology, Hadith Studies, muammerbayraktutar@hotmail.com, (+90 356) 252 1515 -3434.

Ortadoğu'da yaşanan iç çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan göç dalgası ve göç sorunu insanî, toplumsal, ekonomik, siyasî, hukukî vs. yönlerden bölgesel ve küresel bir krize dönüşerek varlığını sürdüren bir mesele haline gelmiştir. Yaşanan göç sorunlarının çözümü ise, her şeyden önce başarıyla yürütülmesi gereken bir kriz yönetimine ve anlayışına bağlıdır. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in (sas) yaşadığı döneme baktığımızda, kendisi ve kendisine inanan arkadaşlarının da benzer sorunlara muhatap kaldıkları görülmektedir. Bizatihi kendisi de bir Muhâcir/göçmen olan Hz. Peygamber'in, göç hâdisesine ve göçten kaynaklanan sorunlara yaklaşım tarzı ve çözümleri, günümüzde yaşanan benzer sorunların çözümüne yönelik katkılar sunabilecek bir değere ve öneme sahiptir. Bildiride öncelikle kriz ve kriz yönetiminin anlamı ve mahiyeti hakkında bilgiler verilmiş, akabinde Hz. Muhammed ve ilk İslâm toplumunun yaşadığı göçlere değinilmiştir. Bu arada Hz. Muhammed'in kriz yönetiminde gözettiği temel ilkelere vurguda bulunularak, göç sorununa ve göç sorunundan kaynaklanan krizlere nasıl baktığı, bu hususta ne tür çözümler ürettiği, sonuçta söz konusu sorunlara pozitif bir yaklaşım sergileyerek nasıl birer fırsata ve olumlu gelişmelere çevirdiği araştırılmış ve incelenmiştir. Göç sorununa ilişkin Hz. Muhammed tarafından ortaya konulan ilke ve uygulamalar, halen yaşanmakta olan güncel göç sorunlarının çözümüne sunabileceği katkılar açısından da değerlendirilmiş, konuyla ilgili bazı tespit ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: The Peygamber, Hadis/Sünnet, Hicret, Kriz, Kriz Yönetimi

Introduction

It is possible to take the beginning of crises in human history back to the first human. People have faced various depressions and crises in their individual, household and social lives in all periods of the history. In this respect, it is difficult to talk about an individual and society who lives without facing crisis and problems. Crises are part of life. In the world in which we live, there will be various crises in the future as there are now. Accordingly, in a world where people and societies are in question, it is inevitable to live without chaos and crises, which arise from different reasons. In this world we live in today, people and societies face with crises and depressions in political, economic, social, legal, military, humanitarian, spiritual areas and at national and international levels. A crisis may sometimes occur between two people, sometimes between communities, in other times between an individual and a society, and sometimes between societies and states. Sometimes the institutions and organizations, corporations, and states themselves can fall into crisis.

Besides those predictable, there may be crises and problems that may emerge in unforeseen and unexpected moments. Since it does not seem possible to completely prevent the outbreak of crises and live in a crisis-free world, what should be done in this case is to focus on the solution of problems and crises, and to investigate the remedies for overcoming crises with the least damage.

It is also a fact that there have been similar crises and problems in different places and times in human history. Therefore, it is possible to take advantage of the

solutions and experiences that different societies have put forward to overcome the similar problems they have faced, and to say that they can contribute to the solution of the similar problems that exist.

Today, one of the problems and crises that closely concern our country, our region and even the whole world is the migration problem that arises and is experienced as a natural result of the internal conflicts in the Middle East. The unsafe environment caused by these conflicts caused millions of residents to migrate to safer countries and regions, resulting in a severe migration wave. People are trying to hold on to life in other countries near and far with migrant and refugee status. In the meantime, thousands of migrants are known to have lost their lives on migration routes and sea waters. In this respect, the migration problem and crisis represents one of the most current and important issues to be solved.

İslâm Peygamberi Hz. Mohammad and the first Muslims were also subjected to migration in history and had to emigrate to different countries and cities. In this case, besides being an immigrant messenger, as the apostle and leader of the first Muslim community who followed Him, the approaches and remedies practiced by the Prophet and the first Muslim people to the problem and crisis of migration have an importance and value that can contribute to the solution of similar problems experienced today. Therefore, in this study, with its outlines, the solutions brought by the Prophet to the problems arising from the migration known as *hijrah* in history will be examined and the contributions it can make to today's migration problem will be addressed. In the meantime, before his approach to the problem of migration, which is ultimately a problem and a crisis, the Prophet's understanding of crisis management and the methods He applied will be presented.

I. Crisis Management and Its Nature in General

The word crisis is defined in the dictionary as "a period of difficulty, depression, collapse seen in the life of a society, an organization or individual".¹ In addition, the word "crisis" means "unusual and negative development", "undesirable and difficult situation", "the complicated stage of a business, an event", "the suddenly emerging bad and dangerous moment".² The term "crises" is also defined as follows, emphasizing its reference to a grave and dangerous situation that may lead to problems, difficulties, and deaths that may affect a group of people: "A crisis is a process of chaos and difficulties that affects all kinds of goals and interests, political, economic and socio-cultural life of a country negatively; that arises suddenly and unexpectedly; where there is time pressure to make decisions; that creates high stress; that can be taken in advance but is very

¹ TDK, *Türçe Sözlük*, Ankara 1988, II, 919.

² Hasan Tutar, *Kriz ve Stres Yönetimi*, Seçkin Yay., Ankara 2011, p. 4.

difficult to prevent; that can be turned into opportunities when managed properly; that helps to bring a worsening situation to its previous state".³

Meanwhile, the word crisis, in addition to its negative meaning, also refers to a positive situation. In the Chinese alphabet, crisis is expressed with two symbols and according to the way it is read, it contains the meanings of danger and opportunity.⁴ Therefore, it refers to both danger and opportunity together. "Danger" refers to the losses brought by the crisis, and "opportunity" means that there is a complex and inextricable problem in question, yet in any case there is a possible solution to the it.⁵ In other words, the word "weiji", which the Chinese have used for centuries to refer to the word crisis, means the avoidance of any crisis that involves danger and the exploitation of any opportunity involves.⁶ As a matter of fact, in contrast to the recent approaches that perceive crises as threats, the approach that suggests that crises may have significant opportunities is gaining more importance.⁷

Overcoming crises and solving problems depend primarily on effective and successful crisis management. Crisis management has its own principles and characteristics. A crisis management that takes these into account can reduce the impact of crises and also play an important role in translating crises into opportunities. In this respect, taking precautions against crises before they emerge is very important in crisis management. Accordingly, "it is important to take precautions before the crisis occurs as much as to take precautions during the crisis. Predicting the occurrence of crises is important in terms of mitigating the possible consequences of them. Good crisis management involves being prepared for a possible crisis, making decisions to mitigate the consequences of the crisis during the its emergence, and returning society to the pre-crisis situation after the crisis with minimal damage."⁸ Changes also present a variety of dangers and opportunities to society and institutions together. Success here depends largely on the sensitivity to these dangers and opportunities. In this case and in the process, it is important to manage risks and opportunities with foresight and different measures.⁹

³ Erdiñ Filiz, *Türk Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi*, Alfa Aktüel Yay., İstanbul 2007, p. 4-7.

⁴ Filiz, *Kriz Yönetimi*, p. 4 Ahmet Emre Demirci, "Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar", (part of 'Sümer, Haluk & Pernsteiner, Helmut *Kriz Yönetimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009'), p. 96.

⁵ Osman Çelikhan, "Uluslararası Kriz Yönetimi", *Krizler ve Kriz Yönetimi*, Barış kitap, Ankara 2012, p. 5.

⁶ Abdullah İbrahim Keylânî, *İdâretu'l-ezme, mukârabetu't-turâs ve'l-âhar, Kitâbu'l-Ümme*, Issue: 131, Year: 29, Qatar 2010, p. 37.

⁷ Demirci, "Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar", p. 96.

⁸ Çelikhan, "Uluslararası Kriz Yönetimi", p. 6.

⁹ Tutar, *Kriz ve Stres Yönetimi*, p. 13.

II. The Prophet and Crisis Management

Like all prophets, the last prophet Mohammad was also sent to guide, lead, and direct people in solving a variety of religious and worldly problems that they were exposed to and were faced with. As a matter of fact, the purpose of revelation of divine religions is to ensure that people find happiness in both realms. People feel peaceful and happy only when their basic needs are met and the problems and crises that drive them to unhappiness are solved.

The sending of the Prophet as a mercy to the worlds is the most important proof that He was sent for the salvation and happiness of all mankind. Thus, when one looks at the period of the Prophet's duty as a whole, it is seen that He lived a busy life and spent every phase of His life solving the problems and crises He faced and experienced. He, in addition to the crises related to His call and proclamation, faced numerous crises in social, economic, military, legal, etc. fields and struggled to solve them and used unique methods thereof.¹⁰ Accordingly, various crises occurred during the Prophet's time in Mecca and Madinah. The Prophet and His companions managed to overcome the crises with the least damage through crisis management and the strategies He implemented. The Prophet developed plans and strategies for overcoming crises and solving problems, took precautions against possible crises, formed crisis management teams, and trained and guided them. It is possible to see examples of this in the hijrah to Abyssinia and Madinah, also in the brotherhood agreements and in the wars.¹¹ The life of the prophet is full of examples of how He successfully handled and solved the crises that His invitation and proclamation were subjected to.¹² In this respect, although crisis management is one of the modern management concepts, its principles are also present in Islamic culture. For instance, one who closely studies the Sunnah of the Prophet may reveal numerous methods and principles regarding this subject.¹³

The Prophet always tried to protect Muslims from the problems and crises that arose. Likewise, in the event of crises, He took protective measures to prevent the recurrence while trying to eliminate the negative effects of them and improve the situation. The Prophet always displayed a positive approach to solving crises and did not give the opportunity for new crises to arise from current ones. Therefore, He dealt with the problems and crises that people experienced with

¹⁰ Huseyn Huseyn Şahata, *İdâretu'l-ezmâti'l-iktisâdiyye (Mevâkif min hayâti'r-rasûl (sas), Külliyyetu't-Ticâre, Câmîatu Ezher, nd., p. 5.*

¹¹ Salim Susan, *İdâretu ve mu'âlecetu'l-ezmât fi'l-İslâm, Dâru'n-neşr li'l-câmîât, Egypt 2003, p. 75.*

¹² Mash'al Muhammad Hadari, *İdâretu'l-ezmât fi'ilmî'idâreti'l-muâsır ve inikâsâtihâ fi's-sünneti'n-nebeviyye, Mısır, nd, p. 2.*

¹³ Yahya Bilal, "Nusûs kavâ'idiyye fi's-sünneti'n-nebeviyye li-idâreti'l-ezmât", *el-İstişrâf ve't-tahtîti'l-müstakbeli fi's-sünneti'n-nebeviyye, Dubai 2011, p. 701.*

them and acted together in overcoming the crises. The Prophet did not call people to surrender to crises, did not act with the mindset that whatever happens is written in the destiny, on the contrary, he struggled against crises and took measures in advance to avoid them, prepared for them, and in the event when they occurred, he chose to solve them in the most appropriate manner and resolved them because, according to Islam, crisis management requires having the knowledge and ability to think about the laws and reasons set by Allah in the fight against crises. Based on these laws and reasons, crises should be fought without waiting for extraordinary situations, miracles and oracles to occur.¹⁴

Based on these laws and reasons, the Prophet acts as a model in crisis management, just as He does in all aspects of life. The prophet is a model and guide for humanity in dealing with crises and crisis management, as He is in every respect and field. In this sense, the verse in the Quran, which states, "There has certainly been for you in the Messenger of Allah an excellent pattern for anyone whose hope is in Allah and the Last Day and [who] remembers Allah often"¹⁵ by referring the Prophet as a model, was revealed in the middle of an atmosphere where adversary troubles and crises such as Battle of the Trench reached an extreme level, is quite remarkable at this point. The Prophet is the best example for us in making effective use of a crises and turning negative situations into positive. The basis of the Messenger's crisis management approach is belief, perseverance, trust in Allah, as well as the use of social experiences.¹⁶

The Prophet displayed a sensitive approach to people's problems and the crises they faced. By encouraging others to help those who are in difficulty and in distress, He actually called the people to resolve their crises. In one hadith, He states that "*A Muslim is a brother of another Muslim, so he should not oppress him, nor should he hand him over to an oppressor. Whoever fulfilled the needs of his brother, Allah will fulfill his needs; whoever brought his (Muslim) brother out of a discomfort, Allah will bring him out of the discomforts of the Day of Resurrection, and whoever screened a Muslim, Allah will screen him on the Day of Resurrection*".¹⁷ Moreover, in such cases,

¹⁴ Keylânî, *Idâretu'l-ezme*, p. 29.

¹⁵ al-Ahzab 33/21.

¹⁶ Keylânî, *Idâretu'l-ezme*, p. 29.

¹⁷ Bukhari, Abu 'Abd Allah Muhammad, *el-Câmiu's-sahîh*, ed. M. Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru tavkî'n-necât, 2002, Mezâlim 3, İkrâh 7; Muslim, Abu al-Husayn al-Hajjaj, *Sahîhu Müslim*, ed. M. Fuâd Abdulbakî, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1991, Birr 58, Zikr 38; Tirmidhi, Abu Isa Muhammad, *Sünenu't-Tirmizî*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beirut 1998, Hudud 3, Birr 19; Abu Dawud, Sulaiman bin Al-Asy'ats As-Sijistani, *Sünenu Ebî Dâvûd*, ed. Shuaib Al Arnaout, M. Kâmil Karabellî, Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009, Edeb 46; İbn Majah, Abu 'Abdallah Muhammad, *Sünenu İbn Mâce*, Ed. Shuaib Al Arnaout et al., Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009, Introduction 17.

the Prophet advised His companions to have empathy, saying, “None of you [truly] believes until he loves for his brother that which he loves for himself”¹⁸

There are some approaches that the Prophet followed and exhibited in crisis management. As a matter of fact, these approaches have characteristics that can contribute to the solution of today’s problems, while presenting a universal quality. It is possible to express some of these approaches as follows.

1- To Take into Account the Causes and Consequences: In overcoming all kinds of problems and crises, including the hijrah incident, the Prophet (Pbuh) showed an approach that clings to the causes. All His life, He followed a very careful and meticulous attitude, acting in a relationship of causes and consequences.¹⁹ In the words of Hamidullah, “Allah has created the universe as a realm of causes and consequences. He wished that they, even his own messengers, strive (for reasons) and make efforts like anyone else. Again, He wanted people to reason and judge according to the causes, motives, labors and efforts that play a constructive role in a certain event, not according to the ready results that have been put forth as a result of the Prophets’ efforts and struggles.”²⁰ Accordingly, in addition to praying and trusting Allah in solving the problems, the Prophet made efforts to fulfill the needs of human beings in the best way and acted in accordance with the laws that human beings are subject to in crisis management. He is a human messenger and a model. Thus, in His example, Allah teaches us how to set and plan goals, prevent crises, create crisis teams, distribute roles to everyone according to their expertise and ability, and reach the goal and target that we ultimately set.²¹

The Prophet, overcame crises and solved problems by taking the best decisions and the most accurate steps in social, political, legal, military, and other fields under the guidance of the divine revelation and became a model to Muslim societies in this sense. Meanwhile, the Prophet continued His struggle by adhering to the laws set by Allah for the whole universe. Herein, it reveals why the Prophet’s method and methodology was successful. Accordingly, the Prophet’s methods and methodology consist of respect for jihad/struggle, ijtihad, order, thought and the laws of nature set by Allah concerning the universe.²²

There are many examples of why the Prophet was involved in overcoming many difficulties and crises in his life. In this respect, even the efforts put forward

¹⁸ Bukhari, *Îmân*, 7; Muslim, *Îmân*, 71.

¹⁹ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trans. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990, I, 124.

²⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 123.

²¹ Susan, *İdâretü ve mu’âlecetü’l-ezmât fi’l-İslâm*, p. 86-87.

²² Abdul Hamid Abu Sulaiman, *Müslüman Aklın Krizi*, trans. Yasemin Savur, Mahya Yay., İstanbul 2012, p. 108.

in the human plan in the case of the hijrah are the best example of His holding on to the causes. Keeping secret that He would emigrate and reveal it His close friend Abu Bakr, having prepared a ride and a guide in advance, leaving His house at night and His bed to Ali to sleep in, hiding in a cave for three days, following a route to Madinah that would make others lose their trail, etc. are a manifestation of His holding on to causes. At this point, He was not satisfied only with prayer and trust in Allah.

2- Taking Measures and Precautions: One important point of the Prophet's crisis management is that He took measures in advance and made some preparations for the possible future crises. He acted according to this principle on many issues, in various times and grounds, and prevented many social, political, economic, and military crises or managed to keep and minimize their impact at a limited level.

Thinking on crises, taking precautions and acting on plans form a very important consideration in solution processes. Accordingly, the statement "*There is no reason like precaution*"²³ attributed to the Prophet makes this case clear. This statement makes clear how important it is to think and reason in crisis management in terms of the impact and consequences of crises, preventing them before they occur, and minimizing potential losses and damages.²⁴ The Prophet's "*Tie up your camel, then put your trust in God.*"²⁵ saying also reveals the importance of taking precautions in advance for possible problems and crises. In this regard, the Prophet's policy and strategy of taking precautions provided significant benefits for him and his companions, for example, in their migration and wars, and brought about the opportunity and ground for them to overcome crises with less harm. Accordingly, closer examination of the Prophet's emigration and wars would show more clearly what measures he took and what strategies he followed in the migration process and wars. Therefore, there are numerous examples of him taking precautions and measures in advance against possible events and their negative consequences. For instance, the Prophet's agreement with the Jews as soon as he reached Madinah (Medina certificate) is a step towards taking precautions in advance for the problems and crises that may arise in the future. Again, sending troops, gathering intelligence information about the tribes in the vicinity and monitoring the movements of the Quraysh were all precautions and measures taken in advance.

3- Acting Flexibly: As Yahya Bilal stated, an important principle in crisis management is to be able to think and act flexibly. Flexibility (or elasticity) is the self of managing and controlling. The more flexible a person is in his/her way, the more he/she can control events and situations. The more the person's reactions and

²³ Ibn Majah, Zühd 24.

²⁴ Bilal, "Nusûs kavâ'idiiyye..", p. 707.

²⁵ Tirmidhi, Kiyâme 60.

approaches are calm, balanced and in place, the more flexible the ability to approach events and situations is. The principle of flexibility is very important in creating plans for solving problems in crisis management. First, the planner has to have different alternatives for each situation, including contingencies and assumptions. Otherwise it is possible that the only plan he has made will fail, even at the outset because it is not always possible to maintain the same situation in every case. The Prophet did not insist on a single solution to the problems, and in some cases did not take an uncompromising approach because every problem has different solutions. However, some of these solutions may present difficulties in implementation, leading to the emergence of new problems or the transformation of the current problem into a larger crisis than the previous one. Therefore, if one takes advantage of mental flexibility in his/her thinking, he/she makes comparisons between various solutions in crisis management and ultimately prefers the easiest/most suitable one in solving the problem and issue. This is what the Prophet did with His ability of flexible thinking.²⁶

There are examples in the Prophet's character that He sometimes acts flexibly in his decisions and prefers the easy one. Accordingly, "as long as there was no sin, the messenger of Allah (Pbuh) preferred the easiest of the two—from the affairs of the world when left between two different options. If it were to be a sin, He would be the furthest human away from that easy work."²⁷ is an example of this fact. This hadith shows that the Prophet preferred the easy one of two options, provided that he stayed in the circle of truth and truth in worldly matters, and was flexible in this respect.

In fact, flexibility does not mean choosing the most comfortable and easiest solution, even if it is a reason to compromise principles, religious, and moral values. The purpose of flexibility is not to limit one's understanding and approach to a subject with only one right. Thus, the person, in various situations of life with his/her mental ability, sometimes holds the middle way, sometimes becomes open to change, and sometimes adopts the easiest approach.²⁸ The Treaty of Hudaibiyah is possibly the best form of this approach to see in the Prophet's life. When the Prophet made the agreement, he displayed an attitude that accepted the idolates' apparently negative demands against the Muslims as they are. The Companions, on the other hand, had a hard time accepting the Prophet's attitude and decision, and even some of them, like Omar ibn al-Khattab, reacted explicitly. However, in this incident, the Prophet's flexible attitude is a serious strategy and an important step forward which can have results in favor of Muslims for the future. As a matter of fact, it was observed in a short time that the agreement had consequences in favor

²⁶ Bilal, "Nusûs kavâ'idîyye..", p. 713.

²⁷ Bukhari, Menâkib 23; Edeb 80; Muslim, Edeb 20; Abu Dawud, Edeb 5 .

²⁸ Bilal, "Nusûs kavâ'idîyye..", p. 714 (Ahmedî, el-Murûne, p. 3-4, direct citation).

of Islam and Muslims. Therefore, the Prophet also made use of strategic elasticity in crisis management from time to time.

4- Positive Thinking and Being Optimistic: When we look at the character and sunnah of the Prophet, it is seen that he always displayed an optimistic attitude in negative and undesirable situations and crises, and did not take a pessimistic and desperate mindset and approach.

In times of crisis, the Prophet displayed an optimistic view towards the future. Rather, He reasoned about the outcome of the crises and expected and wished for the emergence of good results to arise from the crisis. It is possible to see an example of this in His journey to Taif. As a result of the difficulties He faced in Mecca, He sought an alternative venue suitable for the invitation and decided to go to Taif. However, the people of Taif showed harsher reactions and He was forced to take refuge in a vineyard, being left in a difficult situation. At that moment, Allah sent the angel of the mountains to Him and said that He could collapse the two surrounding mountains and crush them. However, the Prophet said, "I rather hope that Allah will raise from among their descendants people who will worship Allah the One, and will not ascribe partners to Him."²⁹ This shows that the Prophet did not take a pessimistic view of the attitude of the people in Taif. He never lost hope at this point, and He prayed to Allah by preserving His belief that the problem and crisis He faced would be a means of positive developments in the future. Likewise, When they took refuge in the cave of Sevrès and Abu Bakr was worried that they would be captured, the Prophet said, "Do not grieve, indeed Allah is with us",³⁰ indicating that even in those difficult moments, He did not have any negative feeling, He maintained His hope and displayed a positive approach.

Positive thinking has an active role in success in life and is part of strategic thinking. So often most of what we expect and anticipate happens because this is a reason for us to turn to our expectations. In this respect, it is a good and positive expectation that is important for such cases.³¹ Accordingly, the statement in the Quran mentioning that there is ease in every difficulty³² refers to glad tidings that there is also a salvation and a door to exit through in every time of hardship, crisis and depression. The way to make good use of this gospel depends on having a positive view and attitude in the first place. This is because taking a negative and pessimistic approach for the solution of crises does not lead to an actual solution, but to a bottleneck because crises always contain not only hardship and difficulty but also convenience and opportunities. It is possible to see these positive sides only by showing a positive thought and optimistic approach to events. This statement attributed to Abdullah ibn Mas'ud clearly refers to the case, "*Do not focus*

²⁹ Bukhari, *Bed'u'l-halk* 7; Muslim, *Cihâd* 111.

³⁰ *at-Tawbah*, 9/40.

³¹ Bilal, "*Nusûs kavâ'idîyye..*", p. 708-710.

³² *al-Inshirah*, 94/5-6.

*your attention on bad and negative things. That is because they are fond and ambitious towards those who think of such things (to attract them to themselves)."*³³

5- Prioritization: It is important to take priorities into account in crisis management. When the Prophet emigrated to Madinah, many problems and crises were awaiting Him and the Muslims. For this reason, the Prophet took steps and made arrangements in order to prevent the emergence of possible crises and problems and to take measures in advance, starting from the more important situation and prioritizing. In this context, the construction of the Masjid Al-Nabawi, the brotherhood between the Muhajirs and the Ansar, the first steps taken to streamline relations with the Jews within the framework of the citizenship agreement were the first steps taken. Subsequently, He turned to liquidating the political assets of the polytheists. During this process, He acted with an approach that takes priorities into account.³⁴

III. The Migrations in the Era of the Prophet Mohammad

The Prophet and the first Muslims were also subjected to emigration, and as a result they left the city where they lived and migrated to other countries and cities. In fact, the phenomenon of hijrah is the common destiny of the Prophets. According to the Quran, the prophets Noah, Lut, Abraham, Shuaib and Moses left their homes and migrated to other lands, along with those who believed in their messages.³⁵ Therefore, the last prophet Mohammad is also a messenger who shared the same fate. The hijrah incident, which the Prophet and the first Muslims were subjected to, is not only an event left in the history, but an event that needs to be considered, learned and benefited from.

There were two historical migration events that happened during the Prophet's time. The first is some of the first Muslims emigrated to Abyssinia with the guidance of the Prophet and the second is the migration of Muslims, together with the Prophet, from Mecca to Madinah. As the persecution and torture of the polytheists in Mecca increased day by day, the security of the Muslims were considered under risk. When the Prophet could no longer take precautions and find solutions for the safety problem of Muslims in the city, he suggested the following actions to them in order to keep them safe and secure: *"If you wish and if it is possible, seek refuge in Abyssinia because nobody can be persecuted in the lands of the king who rules*

³³ Abu Bakr Kharaiti, *Mekârimu'l-ahlâk*, ed. Eymen Abdulcâbir, Dâru'l-âfâki'l-arabiyye, Qairo 1419/1999, p. 138.

³⁴ Muhammad Ibrahim Ashmawy, *"Fikhu't-tahâtî li'l-mustakbel fi dav'î's-sünne ve's-sîre", el-Îstîsrâf ve't-tahâtî'l-müstakbelî fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Dubai 2011, p. 258.

³⁵ al-Baqarah 2/50; al-A'raf 7/88; Yunus 10/73, 75-92; el-Hijr 15/65; Maryam 19/46; Taha 20/77-78; ash-Shu'ara 26/52-67, 118; al-Ankabut 29/26.

there. That is a safe and sure place, so remain there until God makes matters easier."³⁶ Thereupon, some Muslims began to migrate to Abyssinia. Therefore, the migration to Abyssinia was brought up as a solution to the torture and persecution crisis faced by Muslims. In fact, this caused a new crisis because the emigrants who migrated to Abyssinia had to live abroad by staying away from their families and tribes. There emerged difficulties and problems that this event brought together. When the Quraysh increased the dose of torture and persecution against Muslims, the Prophet thought about all the ways and methods that would protect the lives of Muslims and encouraged those who were subject to the situation to be patient and to endure. In the meantime, seeing that there was no other way left in front of Him except to avoid facing the actual practices of the Quraysh, under guidance of the revelation,³⁷ He decided that some of His companions should emigrate to a safer place.³⁸

The Prophet's suggestion of Abyssinia as the place of emigration reveals that He acted within the framework of a plan in solving this crisis. The fact that Ashame, the Najashi of Abyssinia, was a just ruler believing a heavenly religion, his knowledge of Arabic, as well as the ease of transportation and the possibility of the emigrants to relieve their financial difficulties were the most important factors in the migration to Abyssinia.³⁹ According to The Legend of Umm Salama, there were great troubles in Mecca, Muslims were persecuted, they faced various tests and calamities for their religion. The Prophet was unable to resolve these troubles of them, so He asked them to emigrate to Abyssinia. The Prophet's strategy of emigration to Abyssinia, which was presented as a solution to the crisis in Mecca that threatened Muslims, was successful and yielded positive results. The Muhajirs were able to survive in Abyssinia far from the oppression and oppression of the Quraysh and returned to Madinah after the conquest of Khyber. Apart from the migration to Abyssinia, this time the migration to Madinah began. The persecution, torture, and oppression of the Quraysh against the Muslims who were living in Mecca and the Prophet continued; they increased the pressure on the death of His wife Khadija and his uncle Abu Talib, they made plans to eliminate the Prophet. After all these negative developments, in order to find a deep-rooted solution to the crises experienced, the Prophet decided to emigrate to Madinah.⁴⁰ During his meetings with the Muslims of Medina in Aqaba, the Prophet prepared the basis of the hijrah to Madinah upon the support and invitation He received from them, thus

³⁶ Abdulmelik Ibn Hisham, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, ed. Mustafa es-Sekâ vd., Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1955, I, 321; Abu Bakr Ahmad Bayhaqi, *es-Sünenu'l-kubrâ*, ed. M. Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beirut 2003, IX, 16; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 108.

³⁷ an-Nahl 16/41-42.

³⁸ Jamal, Siddiqa Muhammad Sulaiman, *el-Hedyu'n-nebevî fi idâreti'l-ezmâti'l-ictimâ'iyyeti'l-âmmeh*, el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Ammân 2008, p. 40.

³⁹ Ahmet Önkâl, "Hicret", *DİA*, TDV Yay., Istanbul 1998, XVII, 459.

⁴⁰ Jamal, *el-Hedyu'n-nebevî*, p. 43-49.

allowing the migration of Muslims to Madinah, which He regarded as a safe place. By the verses revealed during this period, Muslims were encouraged to emigrate, and those who did not emigrate were warned.⁴¹

When the Prophet and the first Muslim community who followed Him left Mecca, they left behind all their possessions and took their faith with them alone.⁴² In this respect, "it would not be right to consider the Hijrah from Mecca to Madinah as an escape and asylum for the first Muslims of Mecca. In fact, this migration was not their ultimate goal for Muslims, but rather a prelude to more distant and greater goals."⁴³ However, in the end, the migration incident, which has different material dimensions and effects, caused the Muhajir Muslims to experience some difficulties and problems. Right at this point, the prophet took important steps and made plans for the solution of the problems and crises caused by migration. The migration incident, which was apparently a problem and a crisis, had taken its place in history as a development in favor of Islam and Muslims. In short, the historical migration event, which came to mind as a negative picture, was instrumental in experiencing important developments and successes in many respects.

IV. Some of the Prophet's Solutions to the Migration Related Problems of the Emigrants

The Muhajir Muslims, who fled their homes to Madinah and who were subsequently made guests and protectorates by the Muslims (Ansar) in Madinah, were subjected to various difficulties, especially housing. As a matter of fact, Hamidullah expresses this situation and its severity in the following words: "The Prophet faced two serious problems after migration to Madinah because he was not the only one who migrated from Mecca to Madinah. Hundreds of Meccans fled their homes for the sake of their faith and took refuge with the people of Madinah without taking anything but their clothes. The problem of these displaced people appeared very abruptly and intensely; finding a place for these people in the economic structure of the new homeland Madinah was a very difficult problem to solve. We know that in the twentieth century, refugees pose a difficult problem,

⁴¹ For example; see: al-Ankabut 29/56; an-Nisa 4/97.

⁴² Alija Izetbegović, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, trans. Rahman Ademi, Fide Yay., İstanbul 2010, p. 149. (This doesn't exist in the source text)

⁴³ Adem Apak, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, Ankara 2007, p. 316.

even for very powerful countries."⁴⁴ The Prophet (Pbuh), who was aware of the situation that Muslims were in, and who felt it by himself, took immediate action and measures, provided referrals and recommendations in order to solve the problems caused by the migration. It is possible to refer to some of these as follows.

1- Brotherhood between Ansar and Muhajirs: Man is a living being and his basic needs such as eating, drinking, dressing and housing must be met in order to survive. This is a vital issue for human beings. It is a natural condition that the emigrants who left all their assets in Mecca faced the problem of housing when they arrived in Madinah. If the problem could not be solved, it would be likely that both the emigrants be driven to hunger and absence, and that certain problems arise in the society. In order that such a situation does not turn into an economic and social crisis, after the construction of the Masjid Al-Nabi, the first important work that the Prophet did after His emigration to Madinah, the second important step taken was to establish a brotherhood between the Ansar and the Muhajirs in order to solve the asylum problem of the Muhajirs and to prevent possible crises and troubles.⁴⁵ Accordingly, the Quran explains this situation as *"But those who have believed and emigrated and fought in the cause of Allah and those who gave shelter and aided - it is they who are the believers, truly."*⁴⁶ In the case of Ansar, it is a Quranic virtue and a source of pride to help the emigrants. The Quran also states the following complimentary words about Ansar: *"And [also for] those who were settled in al-Madinah and [adopted] the faith before them. They love those who emigrated to them and find not any want in their breasts of what the emigrants were given but give [them] preference over themselves, even though they are in privation. And whoever is protected from the stinginess of his soul - it is those who will be the successful."*⁴⁷

The Prophet concluded a brotherhood agreement between the Muhajirs and the Muslims of Madinah, which perhaps has no other precedent in history. The brotherhood agreement was made five months after the Prophet's arrival in Madinah, and according to this agreement, 186 Muhajir families were placed with the same number of Ansar families. In addition, this situation continued for about seven years until the conquest of Khyber.⁴⁸

Each crisis brings with it a number of opportunities and gains. The brotherhood agreement that the Prophet put into practice between Ansar and

⁴⁴ Muhammad Hamidullah (1995). "Hicretten Sonra Medîne'de Hz. Peygamber'in Davranışlarındaki Hoşgörü", trans. Mustafa Aşkar, Diyanet İlmî Dergi, 1995, Volume: XXXI, Issue: 1, p. 4.

⁴⁵ Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, trans. Yusuf Balçı et al., İnkılâb Yay., İstanbul 2003, I, 29.

⁴⁶ al-Anfal 8/12.

⁴⁷ al-Hashr 59/9.

⁴⁸ Saffet Sancaklı, "Fakirlik ve Zenginlik Hadisleri Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V. V, I.1, Sivas 2001, p. 333.

Muhajir is one of the best examples of this situation. As a result of this agreement, the following positive developments took place. Muslims began to treat each other by realizing the value of altruism. They learned the importance and value of working together in a business. They understood the importance of collective work in achieving goals and targets and became aware that Muslims are brothers. They realized that they could live together with other religions on the basis of tolerance and agreement. They learned that it is necessary for rich people to look after the needs of the poor in times of hardship and crisis. They understood that there is a right to be given in goods other than zakat and learned the importance of observing the economic and social aspects of society. It was understood that the leader of the crisis had the right to distribute the goods as required by the affairs. Labor, like capital, is part of revenue and product. Provisions concerning sharecropping, partnership and renting were laid down. Property was respected. The importance of cooperation and solidarity in crises was understood. Legitimacy of the *mudaraba* agreement between capital and labor, etc. was provided.⁴⁹

2- The Encouragement for the Lands to Be Cultivated by the Emigrants For Free: When the Prophet saw that people of Ansar had sown their lands to the emigrants through *muzaraa* (agricultural partnership), He asked them to sow their lands for the purpose of establishing social balance in society and for the purpose of improving the situation of the emigrants, or to plant them for free or to keep them empty. In fact, according to one of these narrations, the companion Jabir narrated, the companions (in the age of the Prophet) used to harvest the land for one third or one fourth or half of the crop. Thereupon the Prophet said, *"whoever has a field and a land, either sow it yourself or give it as donation, and if you do not do so, keep the field (empty)."*⁵⁰

3- Allocation of the Spoils of Banu Nadir to the Muhajirs: After Banu Nadir, one of the Jewish tribes of Madinah, broke the alliance, the Prophet besieged and surrendered them. Then it was decided that they should be banished from Madinah and that their possessions should be left to the Muslims as spoils. The Prophet did not divide these spoils among the Ansar, but first among the Muhajirs, only gave shares to Sahl ibn Hunaif and Abu Dujana, who were the poorest of Ansar.⁵¹

4- Encouragement of Cooperation and Solidarity: In order to overcome and solve economic crises, the Prophet constantly gave encouraging messages towards addressing the needs of the poor and the poor. Accordingly, in a hadith, the Prophet encouraged this by saying: *"A Muslim is a brother of another Muslim, so he*

⁴⁹ Susan, *Idâretu ve mu'âlecetu'l-ezmât fi'l-İslâm*, p. 94-95.

⁵⁰ Bukhari, *Muzâraa* 18; Ibn Majah, *Ruhûn* 8. See also: Muslim, *Buyû* 95.

⁵¹ Abd al-Razzaq b. Hammam, *el-Musannef*, ed. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebu'l-islâmî, Beirut 1983: V, 358; Abu Dawud, *Harac* 23; Ahmad Ibn Yahya Baladhuri, *Futûhu'l-buldân*, Dâru'l-hilâl, Beyrût 1988, p. 29-30.

*should not oppress him, nor should he hand him over to an oppressor. Whoever fulfilled the needs of his brother, Allah will fulfill his needs; whoever brought his (Muslim) brother out of a discomfort, Allah will bring him out of the discomforts of the Day of Resurrection, and whoever screened a Muslim, Allah will screen him on the Day of Resurrection".*⁵²

In normal times and situations, Islam considers cooperation and solidarity acceptable. But in times of crisis this is a situation that needs to be fulfilled immediately because if it is delayed, people will probably be harmed.⁵³ During an expedition, when a shortage of food and mount was experienced, the Prophet ordered that the surplus be given to those in need. Accordingly, this situation is described as follows in a narration: "Whoever has more mounts should give it to the one who does not have. Whoever has too much provision should give it to the one who has no." And we thought that none of us had any surplus."⁵⁴ In another narrative, the the Prophet's words were narrated as follows: "*When the Asharis finished their food in the war, and when the food of their families was scarce in Madinah, they gathered the rations with them into one cloth, then divided them equally in a cup. Therefore, I am one of Asharis, and Asharis are in my side.*"⁵⁵

The best example to the companions regarding helping the poor was again the Prophet Himself. Indeed, He always helped the poor and the needy, and spent everything in His power to meet their needs. So much so that He and His family would have no food left. Similarly, Moses it is said that the Prophet was like a wind blowing in giving to the poor and the needy.⁵⁶ There is no one who asked for anything from Him and returned empty-handed. Whenever a needy man came, he preferred him over Himself in food and clothing. In short, in the first place, the Prophet set an example for His companions with His words and deeds about meeting the needs of the poor, and He wanted His companions to be so.⁵⁷ Moreover, the Prophet preferred to solve other people's economic problems instead of the economic crises experienced by His relatives.⁵⁸

At the same time, when the Prophet witnessed people experiencing economic difficulties and problems, He was very hasty to find solutions to these difficult situations. Accordingly, Ibn Jarir says: "One day, when I was sitting in the Masjid with the messenger of Allah, a tribe came. Their state and appearance was awful. Each of them had a piece of shard on them, half-naked, barefoot, skin and bone, and they were in a horrific state with their swords hanging around their necks. The

⁵² Bukhari, *Mezâlim* 3, *İkrâh* 7; Muslim, *Birr* 58, *Zikr* 38; Tirmidhi, *Hudûd* 3, *Birr* 19; Abu Dawud, *Edeb* 46; Ibn Majah, *Mukaddime* 17.

⁵³ Susan, *İdâretü ve mu'âlecetü'l-ezmât fi'l-İslâm*, p. 75.

⁵⁴ Muslim, *Lukata* 4; Abu Dawud, 2009: *Zekât* 32.

⁵⁵ Bukhari, *Şirket* 1; Muslim, *Fezâilü's-sahâbe* 167. Asharis was a tribe living in that era.

⁵⁶ Bukhari, *Bed'ü'l-vahy* 1, *Savm* 7, *Bed'ü'l-halk* 6; *Fezâilü'l-Kur'ân* 7; Muslim, *Fezâil* 12.

⁵⁷ Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, III, 255 -257.

⁵⁸ Abu Dawud, *Harâc* 19; *Edeb* 100.

messenger of Allah was very sorry to see them in this state. His face was discolored and He went in with His mind turned upside down. Then He went outside and told Bilal to recite the adhan. After the prayer, he addressed the people and asked them to help this tribe."⁵⁹

In this sense, for solidarity with the poor, the Prophet initially forbade the meat of sacrifice to be stored for more than three days and ordered it to be distributed.⁶⁰ In order to create a culture of solidarity and sharing in society, He encouraged people to share what they had with the poor, even if it was half a date.⁶¹

5- Ashab Al-Suffa: The Prophet allocated a place in Masjid Al-Nabawi for those who could not find refuge and the needy near the mosque, which was called Al-Suffa. As the number of emigrants increased considerably, Ansar could no longer afford to meet their needs. The number of poor, rich, married, and single people who migrated to Madinah was increasing every day. In this case, those who had difficulty finding a place of shelter were resettled in the Suffa of Masjid Al-Nabawi. Any emigrant coming to Madinah first met the Prophet, and He directed someone to look after this newly arrived Muhajir. In the event that no one could find a guest, he was temporarily accommodated in Suffa as a guest. Foreign delegations who came to the prophet and informed Him of converting to Islam and their devotion were also hosted in Suffa as guests.⁶²

As narrated in hadiths, if alms were to come to the Prophet, He would immediately send it to those who stayed in Suffa, and when a gift came to Him, He would inform them and eat it with them. He was aware of all of their conditions and followed them closely.⁶³ From time to time, the Prophet also wanted the people of Suffa to be taken to dinner by those who had food. At one time, Abu Bakr offered food to three, and the Prophet to ten people.⁶⁴ The Prophet gave more priority to meeting the needs of the immigrants and the Suffa people, in which case He preferred their needs to the needs of His family. Once, servants and slaves were brought to Madinah, whereupon Fatima was wounded and His hands blistered due to grinding flour with a hand mill. She consulted her father, the Prophet and asked

⁵⁹ Muslim, Zekât 69.

⁶⁰ Bukhari, Et'ime 27, Edâhî 16; Muslim, Edâhî 28; Tirmidhi, Edâhî 14; Abu Dawud, Edâhî 10; Nasai, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Sunenu'n-Nesâi (el-Muctebâ mine's-sunen)*, Ed. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebu'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Haleb 1986, Edâhî 37.

⁶¹ Bukhari, Edeb 34, Zekât 1, Rikâk 49, 51, Tevhîd 36; Muslim, Zekât 66-70; Tirmidhi, Zühd 37, Kıyâmet 1; Nasai, Zekât 63-64; Ibn Majah, Mukaddime 13, Zekât 28.

⁶² Sallabi, Ali Muhammad, *Siyer-i Nebî*, trans. Sadullah Ergün et al., Ravza Yay., Istanbul 2014, I, 544-545.

⁶³ Bukhari, Rikâk 17.

⁶⁴ Bukhari, Menâkıb 25; Muslim, Eşribe 32.

for a servant by showing her hands. However, the Prophet said to his daughter, *"by Allah, I cannot give you away from them while the people of Suffa are in hunger and misery. I can't find anything to spend on them. I'll just sell them and spend their money on them."*⁶⁵ Instead of what she asked, the Prophet suggested and taught Fatima and Ali to perform some rosaries.⁶⁶

V. The Contributions of the Prophet's Solutions and Suggestions Regarding the Migrations of His Own period to the Present Day

There are some differences between the migrations that took place during the Prophet's reign and the reasons of the migrations that originated in the Middle East, especially in the present day. In the early years of Islam, Muslims had to emigrate, especially for the sake of religion and belief. However, eventually, there are similarities between the two migrations in terms of the danger of the right to life. Therefore, both are emigration and displacement by nature.

On the other hand, there are some differences between these two migration incidents in terms of the decision to migrate, the methods to be followed and the objectives. When the Prophet realized that emigration was inevitable and allowed by revelation, He ensured that Muslims would emigrate regularly and safely, made plans and took important measures in this respect. Today, the wave of migration from neighboring countries to our country and Western countries is taking place at an unexpected moment, under extraordinary circumstances, in an unprepared, imprudent, unplanned and uncontrolled manner. The masses perish on migration routes and seas before they reach the countries and territories they will migrate to, and are caught by death while fleeing from death itself in their own countries. Likewise, the masses exposed to migration are not treated as warmly today as they were yesterday and are not embraced enough. In this respect, there are similarities between the first Muslims and the masses subjected to migration today. The countries and communities that were friendly to the first Muslims and could embrace them were virtually nonexistent, if Najashi's country, Abyssinia, is excluded. The Christians and Jews, especially the polytheists, were hostile to the Muslims. For this reason, the Prophet first proposed the country of Najashi as a safe place of migration. Again, the emigration to Madinah began after meeting with the people of Madinah and taking a word from them in the negotiations of Aqaba. Today, with the exception of a few Islamic countries, including our country, other countries, especially Western countries, are not welcoming and even uncomfortable with Middle Eastern migrants and refugees. However, in order not to cause a

⁶⁵ Ahmad Ibn Hanbal, *Müsnedu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, ed. Shuaib Al Arnaout et al., Müessesetu'r-risâle, Beirut 2001, II, 202-203; Abu Dawud, Harâc 19; Edeb 100.

⁶⁶ Bukhari, Humus 5.

problem to their own countries, they provide some financial assistance to other countries, and the migrants and refugees in question are asked to stay there.

The Prophet's suggestions and practices for the solution of the migration problem have a value and quality that can contribute to the solution of similar problems today. Some of these can be expressed as follows.

1- Legal Agreements Should be Made with Immigrants: The Prophet took steps and took measures without wasting time, anticipating that it was possible that the emigration of the Muhajirs from Mecca to Madinah would lead to some problems and crises among the inhabitants of Medina. It is possible to consider the Madinah Agreement and the brotherly family practice in this context. In this case, it is understood that the Prophet predicted and acted with foresight before crises broke out. "When the Prophet came to Madinah, He brought together the Muslims of Madinah and the Arabs of Mecca under the Brotherhood of Ansar-Muhajir, as a first step to unite the Muslims under the unity of faith and to eliminate some of the tribal division in the city. However, there had to be a form of governance that included Jews. In order to realize this, the Prophet decided to issue an agreement text containing the rights and responsibilities of people believing other religions and belonging to other nationalities living in the city. This text had to establish the mutual rights and responsibilities of the entire people of Madinah, whether Muslim or not, and provide a legal basis on which all parties may agree. Otherwise it would not be possible to talk about order and security in the city."⁶⁷ This is because when a community emigrates to or takes refuge in another city or country, it can cause a number of disturbances to the inhabitants of that city or country. Similarly, the Jewish tribes living in Madinah were disturbed by the emigration of the Prophet and His companions. "The Jews, divided into three tribes under the name of Banu Qaynuqa, Banu Qurayza and Banu Nadir, controlled almost all the economic and commercial life of the site and its surroundings. Tribes of Arab origin, such as Aws and Khazraj, which migrated from Mecca, it was a development that undermined their interests when they united with Mohammad and His friends and established a new political and social structure that excluded any idea of privilege."⁶⁸ Therefore, in countries where there are migrants and refugees, including Turkey, the governments of those countries must make legal arrangements between their own citizens and migrants and asylum seekers, which the parties shall abide by.

Accordingly, the recognition of the right of citizenship to immigrants should constitute one of the important steps to be taken in this regard because citizenship in Islam can be traced back to the Constitution of Medina (623). With this

⁶⁷ Apak, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", p. 320.

⁶⁸ Ali Bulaç, "Asr-ı Saadet'te Siyâsî Olayların Panoraması", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2007, I, 305.

document, the foundations of the city-state of Medina and the new society (*ummah*) were laid, thus, the natives of Medina, their tribes and the newly emigrated (*muhajirun*) were given protection guarantees and responsibilities to each other and to the site-state of Medina.⁶⁹

In this context, the concept of transnational citizenship should also be considered regarding the communities that have taken refuge in our country and whose number exceeds millions. "Research on *transnational* communities is considered a new field in the social sciences. This concept is most concerned with immigration, ethnicity, culture, and nationalism. Being at the beginning of the 21st century, the national territory, which is one of the most important elements of the nation state, loses its importance to a certain extent. Increasing geographic mobility increases temporary, circuit or recurring migrations, economical and easy journeys, and the constant communication provided by new technologies undermine the notion that an individual belongs to a single country, a single nation. Individuals belonging to these communities form their identity without any particular geography. *Transnational* communities engage in economic, political, cultural and religious activities, and build bridges between the country in which they reside and the country to which they emigrate."⁷⁰ Indeed, this is in line with the basic approaches of Islam on the subject. "One of the general characteristics of Islam to be considered is the claim of universality that the equality standards exceed the characteristics of the tribe, nation and nation state because Islam rejects discrimination based on all racial, ethnic and hereditary criteria that form the basis of nationalism. The only measure that one person can be superior to another in Islam is the consciousness of Allah and piety."⁷¹ In this respect, the opportunities and environments in which immigrants can maintain their own existence, culture and values should be prepared, differences should be seen as a wealth, and the possibility of coexistence in theory and practice should be concrete and put into practice.

2- Solidarity Should be Made with the Migrants and the Future Should be Built Together: The Prophet laid and established the foundations of Islamic civilization with the Ansar and the Muhajirs. The first example of Ansar-Muhajir solidarity was displayed in the construction of the first Masjid/Prophet's Masjid, which has a central position in Islamic Civilization. They also defended and spread Islam together, went on expeditions together, performed jihad together, and moved together like bricks of a building. Therefore, due to the migrations experienced in the current period, Ansar countries can build the future together with the asylum seekers and migrants they have admitted to their homes and can contribute jointly

⁶⁹ Mohammed Hashim Kamali, "İslâmi Bakış Açısıyla Vatandaşlık Kavramı", trans. Ercan Eser, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 3 (2013/3), p. 134.

⁷⁰ Rasim Bayraktar, "Zorunlu Göçten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, Vol. 12, Issue: 24, p. 120.

⁷¹ Kamali, "İslâmi Bakış Açısıyla Vatandaşlık Kavramı", p. 137.

to the development of their country in fields such as science, technology, agriculture, health, and education. Especially our country should consider on this situation meticulously.⁷²

3- Future Plans and Predictions Should be Made: The wave of migration from neighboring countries towards our country and how long the migrants will stay in our country remain uncertain. In this case, plans and predictions for the future should be made. As a matter of fact, it was stated in a presentation that migration is a normal situation and a part of life, and that in the coming years there will be a "process of adjustment", so that we may have a Christian minister or an Arabic-speaking minister, and that we should be prepared for this as a society and the state. In addition, the same presentation emphasized the need to develop integration policies in the coming period and said, "For example, we don't even know how many architects there are among the migrants from Syria". There, it was emphasized that those who can come to Turkey are relatively educated population, but even the determination of this is not fully done.⁷³ In short, future plans should be made and steps should be taken, taking into account the possibility of permanent migrants because "it is a fact that the migration had a great effect on the establishment of civilizations. The major changes that occur in the world have a close relationship with migration, that is, migration movements that take place due to compulsory reasons. Therefore, the birth of great civilizations was realized through great migratory movements and by the hand of immigrants. From there, it is possible to accept the emigration of the prophet and the Muslims from Mecca to Madinah and their subsequent activities as the first steps of building a new civilization."⁷⁴

4- The Model of Ashab Al-Suffa should be Used in Refugee Camps: It is also possible to accept Ashab Al-Suffa as the first refugee camp or guesthouse in the history of Islam. However, The Prophet not only provided shelter for the immigrants and orphans remaining in Suffe, but also turned Suffe into a center of knowledge. Those who stayed in Suffa were provided with a religious education, such as teaching the Quran. Among them, He sent teachers to preach Islam. Therefore, today's refugees and migrants should not only be satisfied with their basic needs such as housing, useful courses and programs should be arranged for

⁷² For a report on the invitation by President of the United States, Obama, to an unknown refugee scientist who has taken refuge in our country to contribute to the development of his country, see. <https://zete.com/turkiyede-mimari-proje-cizdirilen-suriyeli-bilim-insanini-obama-abdye-getirtti/> Accessed at: 09.04.2016.

⁷³ <http://www.arkitera.com/haber/25826/suriyeli-gocmenler-arasinda-kac-mimar-var-biliyor-muyuz> Accessed at. 09.04.2016.

⁷⁴ Apak, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", p. 317.

their leisure time and education as educated individuals, education should be provided for those of educational age from primary to higher education.

In his capacity as a head of state, the Prophet also assumed the patronage and responsibility of immigrants, orphans, and guests staying in Suffa. This suggests that the state should take the lead and assume responsibility for the issue of migration and the solution of the problems of migrants, rather than the individual and society. Indeed, the Prophet himself had a close interest in both the immigrants and those who stayed in Suffa, and immediately struggled His solution as a witness to their problems and needs, and mobilized the society in cases where he could not afford.

5- Migrants and Refugees Should be Supported to Work and Earn Their Own Lives: The Prophet did not want Ansar, who were in the position to help, to be victimized and harmed, while aiding and supporting the Muhajir. The prophet did not accept the request of Ansar, who came to Him and offered that the dates should be divided between them and their migrant brothers. Upon this, Ansar offered to make the emigrants partners in their products in exchange for helping them in their own needs, and the emigrants accepted this offer.⁷⁵ Therefore, the Prophet accepted Ansar's offer, provided that they would release their properties without harming themselves and the parties would help each other and act in solidarity.⁷⁶ By the way, it is not true that the people of Suffa never worked and their needs were always provided by others. Indeed, it is stated that while the Suffa community did not perform livestock activities to provide their sustenance, but broke seeds to be used as animal feed.⁷⁷ In this respect, migrants and asylum seekers, no matter what time and ground, should always be cared for by the community, but should also make an effort to ensure their own sustenance.

However, in similar situations today, migrants should provide their livelihood and sustenance by putting forth their labor, although the asylum and the countries and people to which they emigrated to help them, they should still take care not to victimize or harm them, and the parties should act based on mutual help and solidarity.

6- The Migration Crisis Should be Approached with the Consciousness of Brotherhood and Humanity: The Prophet's first step in governing the ummah, state and authority was the establishment of the brotherhood between Muhajir and Ansar.⁷⁸ In this case, the migration to Madinah is the best example of how people who have different characteristics such as race, ethnic group, region, and etc. can come together and become a single community in the sense of brotherhood. "This

⁷⁵ Bukhari, *Muzâra'a* 5, Hibe 32, Şurût 5, Menâkibu'l-ensâr 3.

⁷⁶ Sallabi, *Siyer-i Nebî*, I, 576.

⁷⁷ Sallabi, *Siyer-i Nebî*, I, 548.

⁷⁸ Sallabi, *Siyer-i Nebî*, I, 561.

bond of brotherhood is such a bond where the whole racism of ignorance melts and together with which all the differences of origin, color and homeland are trampled. Therefore, there can be no honor other than Islam. No one is left behind, nor is he brought forward, until his piety and his divinity are taken into account.”⁷⁹ The aim of the prophet in establishing the brotherhood agreement is to ensure unity, togetherness and solidarity in society. And it can be realized to the fullest extent only through a brotherhood based on faith/belief. Thus, “the tribes and families have been replaced by the consciousness of the ummah and the nation. As a result, the members of the tribes who supported each other through the alliance of tribes (*hilf al-fudul*) during the ignorance period have now become believers who act jointly on the basis of religious brotherhood” (Apak, 2007: 318).

In order for the Islamic Society to be strong and to achieve great ideals together, they must first connect with each other through the consciousness of brotherhood. Societies that act not with jealousy and animosity towards each other, but with the spirit of solidarity and togetherness, become both happier and stronger because at the beginning of the last century, the Islamic ummah and society were separated and divided by national identities and differences. In this case, the migration wave, especially in the Middle East after about a century, causes positive developments such as the restoration and resurrection of the disintegrating ummah with a new consciousness. Accordingly, the example of Kilis province, where the largest migrant population has been living for nearly the last five years, is remarkable in that there is no serious unfavorable situation between the migrants and the local population, who are in the position of Ansar, and that they accept each other and display the will to live together. Although it is not intense as of now, in today's migration events, there are also disagreements and problems between the citizens of the countries that accept migration and the migrants for different reasons. In this case, it is essential to approach the issue on the basis of faith. In particular, it should always be considered that the population of our country and the immigrants have common beliefs and values. At the same time, we should not shy away from taking a humanitarian approach towards the migrants of different faiths.

7- Immigrants Should Live with the Ideal of Returning to Their Country: The Prophet and the Muslims migrated to Madinah for the sake of their values, and in addition to live by their own values, they adopted the basic purpose and aim of spreading them. Therefore, although the reason for the migration of the population in the Middle East is mainly for security purposes, it is still important that migrants live in the countries where they seek refuge without compromising their identity and values. It is possible to say that some Islamic values will take root in these countries and regions over time, as the hijrah to Madinah laid the groundwork for

⁷⁹ Sallabi, *Siyer-i Nebi*, I, 563.

the Islamization of Madinah and the Arabian Peninsula, and that the migrants and refugees who migrate to different countries, cities and regions will act according to their own values. The migrants also need to take a close look at the future of their homeland and look for a way to restore a safe environment and return to their home countries. They should work in this direction and form associations and organizations to defend their rights. The Prophet approached those who forced them to leave their cities through persecution and oppression with forgiveness when He conquered Mecca, did not intend to take revenge on them, and held no grudges or animosity. In this case, it is possible to say that it would be more appropriate for the masses who have to leave their countries and emigrate to display a similar prophetic approach when it comes to returning, administration and control.

Because the Prophet always focused on the future, he did not take a negative approach to perpetrators of the problems and negative events that had affected Him and Muslims in the past. For example, during the conquest of Mecca, he approached the idolaters who forced him and the Muslims to emigrate with peace. More precisely, the Prophet did not act in the solution of crises with a blaming approach. However, they were waiting for the Prophet to punish them with fear as a recompense for what they had done before. But the Prophet said to them, "now I will say unto you what my brother Joseph said: *"This day let no reproach be (cast) on you. God will forgive you and He is the Most Merciful of those who show mercy!"*⁸⁰ reciting the relevant verse.⁸¹

8- The Psychological Situation of Migrants Should be Taken into Account: It is possible to regard the phenomenon of migration, especially forced migration, as one of the major crisis situations faced by individuals and societies. People forced to migration may face serious problems in terms of economic, social and political, as well as psychological aspects. "Due to the status of an immigrant, regardless of age, gender, reason for emigration, social class, educational level and cultural background, and no matter how long his stay in the country will be, a number of changes occur in his domestic world."⁸² Accordingly, in a study it was stated that immigrants experience certain feelings such as feeling as strangers, loneliness, emptiness, longing, personality problems, rootlessness, humiliation of their mother

⁸⁰Yusuf 12/92.

⁸¹ Nasai, Abu Abd al-Rahman Ahmad, *es-Sünenu'l-kubrâ*, Ed. H. Abdulmun'im Şelebî, Müessesetu'r-risâle, Beirut 2001, X, 154: Muhammad Azraqî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, ed. Ruşdî es-Sâlih Mulhis, Dâru'l-Edülüs, Beyrût, (nd.), II, 121; Ibn Zancawayh, Abu Ahmad Hamid, *el-Emvâl*, ed. Şakir Zîb Feyyâz, Merkezu'l-Melik Faysal, es-Suûdiyye 1986, 201. For the narrative and its assessment, see: Zayla'i, Jamal al-Din Abdullah, *Tahrîcu'l-ehâdîsi ve'l-âsârî'l-vâkiati fi Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, Dâru İbn Huzeyme, 1994, II, 178.

⁸² Cengiz Şahin, "Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Vol. 21, Issue: 2, Ankara 2001, p. 64.

tongue and value judgments gained in their homeland, feelings of inferiority, skepticism, resentment, guilt, and prejudice.⁸³ Alienating and harming behaviors against migrants are not humanitarian and Islamic. An empathy-based attitude should be adopted in this regard. Regardless of being a migrant or not, a person have to ask what he loves for his brother in religion in order to achieve the true belief and virtue. This is a requirement of faith and religion. Accordingly, the Prophet said, "*None of you [truly] believes until he loves for his brother that which he loves for himself.*"⁸⁴

9- Islamic Countries Should Take More Initiative in Solving the Migration Problem: The Islamic world needs to regain self-confidence in order to solve the crises faced. And they should start with getting out and rid of the crisis of thought.

The Prophet solved and guided all problems, including migration, under his leadership and control. In this respect, it is a vain expectation and wish to hope that others can solve our problems in our favor. The Prophet did not leave the control of the ummah to the initiative of others. However, as Abu Suleiman stated, when the ummah's control fell into the hands of its enemies, both the society and the political leadership collapsed.⁸⁵ Today, in order to solve the problems of Muslims, including by Muslim communities, including immigration, economic, political, legal, military etc. problems, Muslim intellectuals, political actors and leaders need to come up with solutions that are unique to them, not imported, and to undertake the leadership and control of the ummah again. Today's Muslim countries do not truly dominate even in their own lands, let alone the world. They act as if they could survive with the decisions that powerful and influential countries take about them. The sovereign powers and countries' understanding of rights and remedies is a mechanism that works in their favor, but against Muslim, oppressed and weak countries and societies. They either support coups or do not regard the terrorist organizations wants as terrorist.

10- Precautions Should be Taken against the Problems Between Migrants and Citizens, and in Case of a Problem, It Should be Solved Before Growing: During the time of the Prophet, there were some problems, disagreements and tensions between the Ansar and the Muhajirs caused by the incitement of the hypocrites. As soon as the Prophet heard of such situations, He immediately intervened in these problems and crises and prevented them from growing.

Jabir narrates an event during the time of the Prophet as follows: We went on the Expedition of al-Muraysi' with the Prophet. And some of the muhajirun

⁸³ Şahin, *ibid.*, p. 64-65. Regarding this issue, see: Tuzcu, Ayla, Bademli, Kerime, "Göçün Psikososyal Boyutu", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry* 2014; 6 (1): 56-66.

⁸⁴ Bukhari, *İmân* 13.

⁸⁵ Abu Sulaiman, *Müslüman Aklın Krizi*, p. 44.

(emigrants) also gathered and went on the expedition together with the Prophet. The Muhajirs even became more than others (Ansar) in number. One of the Muhajirs was a humorist person. This person hit someone from Ansar (as a joke). Ansari was outraged by this. So the two parties called their own tribes to help (and the fight began). The Ansari shouted: 'O people of Madinah, come forward! And the humorist Muhajir said: 'O emigrants, come for help!' The Prophet appeared on these voices and said: "What is that shouting with the cry of the people of ignorance?" And asked: "what is the matter with them (why are they shouting, like the tradition of ignorance)?" When He was informed that a Muhajir had hit someone from Ansar as a joke, the Prophet said, "Stop that cry of ignorance! Calling your family (and winning with this help) is a bad habit." Abd-Allah ibn Ubayy (the head of hypocrites) said: 'Do these people try to provoke Muhajirs against the people of Madinah? In truth, when we return to and reach Madinah, its most glorious people will certainly and for sure move the most servile people out of Madinah.' Then, Umar said about Ibn Ubayy: 'O Messenger of Allah! Don't we kill this evil?' the Prophet answered: "People should not gossip that 'Muhammad had his own friends killed!'"⁸⁶ At that time, without intervention of the Prophet, who dealt with this delicate situation skillfully and calmed both sides, this incident could have started a war between the Ansar and the Muhajir and shattered the integrity of the Muslims. Upon this incident, Muhammad (Pbuh) marched with the troops during that day and night until the morning and the next day until the sun became hotter. After that, He took a break, and as soon as the companions laid down on the ground, they fell asleep. It was wise to divert the minds of the soldiers from what had happened the previous day.⁸⁷ Therefore, the situation also applies to the present day and it is important to take measures that prevent problems from growing in similar situations.

Conclusion

Throughout history, people, societies, and states have faced different problems and crises, and in the age we live in, similar and different crises may be faced as well. Accordingly, it is always possible to predict some crises that may occur in the future. For this reason, living in a crisis-free world is almost impossible for humanity. Therefore, since crises are inevitable, what needs to be done is to take precautions against them, to produce remedies for crises and to be able to overcome them with minor losses. From this point of view, important efforts have been made for combating crises in modern times, theories have been developed and a rich literature has emerged. Although the struggle against crises is the main field of crisis management science, it has been given great importance also in Islamic thought because, like all divine religions, the basic purpose of Islam is to ensure the

⁸⁶ Bukhari, *Menâkib* 9.

⁸⁷ Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, I, 538.

happiness and salvation of humanity in both worlds. All the principles and recommendations that Islam has brought to humanity are religious, moral, social, political, legal, commercial and so on, are solutions to their problems. In this respect, Islam offers significant principles and recommendations regarding crisis management and the struggle against it. Today, people, society and states continue to exist in an environment full of various problems and crises. In this context, one of the problems and crises that closely concern our region is the migration problem and crisis arising from the internal conflicts in the Middle East. Millions of people affected by the crisis have become migrants and refugees. Therefore, there is a serious migration problem and it is waiting for a solution. In terms of the contributions it can offer for a solution to the problem, the approach and method of the Prophet regarding the problem of migration and its solution is of great importance because He and His early Muslim friends were subjected to migration and experienced the difficulties caused by the phenomenon. Therefore, the Prophet has an exemplary position on the issue of migration, as he has in all matters. In this respect, His view of the crisis and understanding of crisis management have an exemplary and universal quality. He did not take a negative approach to problems and crises, tried to overcome them with the least harm, turned crises into opportunities, took precautions and measures in advance, adopted a flexible attitude when necessary in solving problems, took priorities into consideration, and always adhered to the causes and results of events in addition to prayer and trust. In this context, the Prophet took a close interest in the problems of the immigrants and made such practices as the brotherhood agreement, the Madinah agreement, the encouragement of solidarity, and the Suffa. The suggestions and practices of the Prophet regarding the migration problem remain important even for today. According to the results and findings obtained from the aforementioned practices of the Prophet; legal agreements should be made with migrants, solidarity with migrants and building the future together should be taken into account; planning and making predictions for the future should be made; people should make use of the Suffa model in refugee camps; migrants should be given opportunities to sustain their own lives; migrants should be treated with sincerity and humanity; the consciousness of eventual return to their homelands should be given to the migrants; their psychological state should be considered; precautions should be taken against possible problems and crises between migrants and local communities and particularly, the problems should be solved before growing; and most importantly, Islamic countries should take more initiative to find a permanent solution for the migration problem caused by the conflicts in the Middle East.

REFERENCES

- ABD AL-RAZZAQ, Abu Bakr b. Hammam (d. 211/826), *al-Musannaf*, Ed. Habib al-Rahman al-'Azmi, el-Mektebu'l-islâmî, Beirut 1983.

- ABU DAWUD, Sulaiman bin Al-Asy'ats As-Sijistani (d. 275/889), *Sünenu Ebî Dâvûd*, Ed. Shuaib Al Arnaout, M. Kâmil Karabellî, Dâru'r-risâleti'l-alemiyye, 2009.
- ABU SULAIMAN, Abdul Hamid, *Müslüman Aklın Krizi*, Trans. Yasemin Savur, Mahya yay., İstanbul 2012.
- APAK, Adem, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, Ankara 2007.
- ASHMAWY, Muhammad Ibrahim, "Fıkhu't-tahtîti li'l-mustakbel fi dav'i's-sünne ve's-sîre", *el-İstişrâf ve't-tahtîti'l-müstakbelî fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Dubai 2011.
- AZRAQI, Muhammad ibn 'Abd Allah (d. 250/864) *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, Ed. Ruşdî es-Sâlih Mulhis, Dâru'l-Edülüs, Beyrût, nd.
- BALADHURI, Ahmad (d. 279/892), *Futûhu'l-buldân*, Dâru'l-hilâl, Beirut 1988.
- BAYHAQI, Abu Bakr Ahmad (d. 458/1066), *es-Sünenu'l-kubrâ*, Ed. M. Abd al-Qadir Ata, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beirut 2003.
- BAYRAKTAR, Rasim, "Zorunlu Göçten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, V. 12, Issue: 24, p. 109-126.
- BILAL, Yahya, "Nusûs kavâ'idîyye fi's-sünneti'n-nebeviyye li-idâreti'l-ezmât", *el-İstişrâf ve't-tahtîti'l-müstakbelî fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Dubai 2011.
- BUKHARI, Abu 'Abd Allah Muhammad ibn Ismail (d. 256/870), *el-Câmiu's-sahîh*, Ed. M. Züheyr b. Al-Nasir, Dâru tavki'n-necât, 2002.
- BULAÇ, Ali, "Asr-ı Saadet'te Siyâsî Olayların Panoraması", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2007.
- ÇELİKKAN, Osman, "Uluslararası Kriz Yönetimi", *Krizler ve Kriz Yönetimi*, Bariş kitap, Ankara 2012.
- DEMİRCİ, Ahmet Emre, "Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar", (part of 'Sümer, Haluk & Pernsteiner, Helmut *Kriz Yönetimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009').
- FİLİZ, Erdinç, *Türk Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi*, Alfa Aktüel Yay., İstanbul 2007.
- HADARI, Mash'al Muhammad, *İdâretu'l-ezmât fi ilmi'-idâreti'l-muâsır ve inikâsâtihi fi's-sünneti'n-nebeviyye*, Mısır, nd.
- HAMIDULLAH, Muhammad, *İslâm Peygamberi*, Trans. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990.
- _____, "Hicretten Sonra Medîne'de Hz. Peygamber'in Davranışlarındaki Hoşgörü", trans. Mustafa Aşkar, *Diyanet İlmî Dergi*, 1995, Volume: XXXI, Issue: 1, p. 3-11, Ankara 1995.
- IBN HANBAL, Abu 'Abdullah Ahmad Ibn Muhammad (d. 241/855), *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Ed. Shuaib Al Arnaout et al., Müessesetu'r-risâle, Beirut 2001.

- IBN HISHAM, Abd al-Malik (d. 218/833), *es-Sîretu'n-nebeviyye*, Ed. Mustafa as-Sak'a et al., Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1955.
- IBN MAJAH, Abu `Abdallah Muhammad (d. 273/887), *Sünenu İbn Mâce*, Ed. Shuaib Al Arnaout et al., Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- IBN ZANJAWAYH, Abu Ahmad Hamid (d. 251/865), *el-Emvâl*, Ed. Şakir Zîb Feyyâz, Merkezû'l-Melik Faysal, es-Suûdiyye 1986.
- IZETBEGOVIĆ, Alija, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, Trans. Rahman Ademi, Fide yay., Istanbul 2010.
- JAMAL, Siddiqa Muhammad Sulaiman, *el-Hedyu'n-nebevî fi idâreti'l-izmâtî'l-ictimâ'iyyeti'l-âmmeh*, el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Amman 2008.
- KAMALI, Mohammed Hashim, "İslâmî Bakış Açısıyla Vatandaşlık Kavramı", trans. Ercan Eser, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 3 (2013/3), p. 133-171.
- KEYLÂNÎ, Abdullah İbrahim, *İdâretu'l-ezme, mukârabetu't-turâs ve'l-âhar, Kitâbu'l-Ümme*, Issue: 131, Year: 29, Qatar 2010.
- KHARA'ITI, Abu Bakr (d. 327/939), *Mekârimu'l-ahlâk*, Ed. Ayman 'Abd al-Jabir, Dâru'l-âfâkı'l-arabiyye, Cairo 1419/1999.
- MUSLIM, Abu al-Husayn al-Hajjaj (d. 261/875), *Sahîhu Müslim*, Ed. Muhammad Fuad Abdul Baqi, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beirut 1991.
- NASAI, Abu Abd al-Rahman Ahmad ibn Shu'aib (d. 303/915), *Sunenu'n-Nesâi (el-Muctebâ mine's-sunen)*, Ed. Abdul Fattah Abu Ghuddah, Mektebu'l-matbûâtî'l-islâmiyye, Halep 1986.
- _____, Abu Abd al-Rahman Ahmad ibn Shu'aib (d. 303/915), *es-Sünenu'l-kubrâ*, Ed. H. Abd al-Mun'im Shalabi, Müessesetu'r-risâle, Beirut 2001.
- ÖNKAL, Ahmet, "Hicret", *DİA*, TDV yay., Istanbul 1998, XVII, 458-462.
- RAHMAN, Afzalur, *Sîret Ansiklopedisi*, Trans. Yusuf Balcı et al., İnkılâb yay., Istanbul 2003
- SALLABI, Ali Muhammad, *Siyer-i Nebi*, trans. Sadullah Ergün et al., Ravza yay., Istanbul 2014.
- SANCAKLI, Saffet, "Fakirlik ve Zenginlik Hadisleri Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. V, Issue.1, Sivas 2001, p. 331-378.
- SUSAN, Salim, *İdâretu ve mu'âlecetu'l-izmât fi'l-İslâm*, Dâru'n-neşr li'l-câmiât, Egypt 2003.
- ŞAHATA, Huseyn Huseyn, *İdâretu'l-izmâtî'l-iktisâdiyye (mevâkif min hayâtî'r-rasûl (sas))*, Külliyyetu't-Ticâre Câmiatu Ezher, nd.
- ŞAHİN, Cengiz, "Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Vol. 21, Issue: 2, Ankara 2001.
- TDK, *Türçe Sözlük*, Ankara 1988.
- TIRMIDHI, Abu Isa Muhammad (d. 279/892), *Sünenu't-Tirmizî*, Ed. Bashar Awad Marouf, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beirut 1998.

- TUTAR, Hasan, *Kriz ve Stres Yönetimi*, Seçkin yay., Ankara 2011.
- TUZCU, Ayla, Bademli, Kerime, "Göçün Psikososyal Boyutu", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry* 2014; 6 (1), pp. 56-66.
- ZAYLA'I, Jamal al-Din Abdullah ibn Yusuf (d. 762/1360), *Tahrîcu'l-ehâdîsi ve'l-âsârı'l-vâkıati fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, Dâru İbn Huzeyme, 1994.
- <https://zete.com/turkiyede-mimari-proje-cizdirilen-suriyeli-bilim-insanini-obama-abdye-getirtti/> Accessed at. 09.04.2016.
- <http://www.arkitera.com/haber/25826/suriyeli-gocmenler-arasinda-kac-mimar-var-biliyor-muyuz> Accessed at: 09.04.2016.

القيمة المعاصرة لأسلوب النبي ﷺ في إدارة الأزمات *

د. معمر بيراق توتار

جامعة غازي عثمان باشا - كلية الإلهيات؛ قسم الحديث: muammerbayraktutar@hotmail.com
ترجمة: إسماعيل يلماز - عادل أوزتكين

الخلاصة:

لقد تحولت مشكلة الهجرة إلى أزمة محلية وعالمية من النواحي: الإنسانية، والاجتماعية، والاقتصادية والسياسية والقانونية، وبخاصة بعد بروز الصراعات الداخلية في منطقة الشرق الأوسط، والتي ما زالت تستمر تداعياتها حتى هذه اللحظة، ولحل هذه الأزمة المعيشية بنجاح فإن الأمر يتطلب منا إدارة ناجحة لها وتفكيراً فيها، وإذا نظرنا إلى عصر النبي ﷺ وجدناه وأصحابه قد خاضوا مثل هذه التجربة بشكل أو بآخر، حيث إن مواجهة النبي لهذه المشكلة وقدرته على حلها سيقدم لنا حلولاً معاصرة ذات قيمة وأهمية، خاصة وأنه قد ذاقها بنفسه، وفي هذه المقالة سأعرض لمعنى الأزمة وكيفية إدارتها، وقد ألمحت في مقالي إلى تجربة الهجرة التي عاشها المجتمع الإسلامي الأول، بالبحث والتدقيق عن كيفية إرساء النبي ﷺ المبادئ الأساسية وكيفية مراعاته حل ما تولد عنها من مشكلات بوسائل مختلفة، وكيف استطاع النبي ﷺ أن يحول الأزمة السلبية للهجرة إلى قدرة إيجابية، وفرص بنظرته إلى الحياة، وقد حاولت أن أقيم تجربة النبي ﷺ في ذلك، كما حاولت تطبيق النتائج الماضية على مشكلة الهجرة المعاصرة، وقد اقترحت بعض الأفكار المتعلقة بهذا الموضوع.

الكلمات المفتاحية: النبي، حديث، سنة، هجرة، أزمة، إدارة الأزمة

Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber'in Göç Sorununa Yaklaşımı Ve Güncel Değeri

Özet

Ortadoğu'da yaşanan iç çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan göç dalgası ve göç sorunu insanî, toplumsal, ekonomik, siyasî, hukukî vs. yönlerden bölgesel ve küresel bir krize dönüşerek varlığını sürdüren bir mesele haline gelmiştir. Yaşanan göç sorunlarının çözümü ise, her şeyden önce başarıyla yürütülmesi gereken bir kriz yönetimine ve anlayışına bağlıdır. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in (sas) yaşadığı döneme baktığımızda, kendisi ve kendisine inanan arkadaşlarının da benzer sorunlara muhatap kaldıkları görülmektedir. Bizatihi kendisi de bir Muhâcir/göçmen olan Hz. Peygamber'in, göç hâdisesine ve göçten kaynaklanan sorunlara yaklaşım tarzı ve çözümleri, günümüzde yaşanan benzer sorunların çözümüne yönelik katkılar sunabilecek bir değere ve öneme sahiptir. Bildiride

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber'in Göç Sorununa Yaklaşımı ve Güncel Değeri" التي نشرت في العدد الرابع من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (معمر بيراق توتار، القيمة المعاصرة لأسلوب النبي ﷺ في إدارة الأزمات، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٦، العدد: ٤، ص ٩٩-١٢٨). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

öncelikle kriz ve kriz yönetiminin anlamı ve mahiyeti hakkında bilgiler verilmiş, akabinde Hz. Muhammed ve ilk İslâm toplumunun yaşadığı göçlere değinilmiştir. Bu arada Hz. Muhammed'in kriz yönetiminde gözettiği temel ilkelere vurguda bulunularak, göç sorununa ve göç sorunundan kaynaklanan krizlere nasıl baktığı, bu hususta ne tür çözümler ürettiği, sonuçta söz konusu sorunlara pozitif bir yaklaşım sergileyerek nasıl birer fırsata ve olumlu gelişmelere çevirdiği araştırılmış ve incelenmiştir. Göç sorununa ilişkin Hz. Muhammed tarafından ortaya konulan ilke ve uygulamalar, halen yaşanmakta olan güncel göç sorunlarının çözümüne sunabileceği katkılar açısından da değerlendirilmiş, konuyla ilgili bazı tespit ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Hadis/Sünnet, Hicret, Kriz, Kriz Yönetimi

The Prophet Mohammed's Approach to the Problem of Immigration in Terms of Crisis Management And its Current Value

Abstract

The migration issue and movement, which occurs as a result of domestic conflicts in the Middle East, has become a current matter by turning a regional and world-wide crisis in many aspects such as human, social, economic, political, judicial, etc. First of all, solutions of the immigration depend on a crisis management that should be conducted effectively. As can be seen in the period of the prophet Mohammad, he and his companions had similar migratory problems. As an immigrant by himself, the Prophet Mohammad's approaches and implications regarding migration and migration-based problems have a considerable importance which could make contributions to the current similar problems. In this paper, first, the meaning of crisis and crisis management are discussed, and then the immigration movements of the prophet Mohammad and first Islam society are addressed. Meanwhile, emphasizing on the prophet Mohammad's fundamental principles in crisis management, this paper examines his perspective on migration issue and migration-based crises, his solution implications, and how he figures the problems out and makes them opportunities by showing a positive approach. Also, this paper also assesses the Prophet Mohammad's principles and practices related to migration issue in terms of their contributions to the solution current migratory problems, and thereby it makes some determinations and suggestions.

Keywords: The Prophet Mohammed, Hadith/Sunnah, Imigration, Crisis, Crisis Management

المدخل:

يمكن إرجاع تاريخ الأزمة إلى الإنسان الأول؛ حيث تعرض الإنسان في جميع مراحل الفردية والأسرية والاجتماعية إلى أزمات وتحديات متنوعة مما يصعب علينا القول بأن الإنسان أو المجتمع لم يمر بمشكلات أو مضايقات؛ فالأزمات جزء من الحياة، وكما أن هناك أزمات في العصر الذي نعيشه، فمن الممكن أن يكون مثلها في العصور القادمة، لأنه لا يمكننا تجنبها بحال من الأحوال مادام هناك إنسان يعيش في حياة.

إن إنسان ومجتمع هذا العصر يواجهان الأزمات والمضايقات المحلية والعالمية بشتى أنواعها، كالأزمات السياسية، والاقتصادية، والاجتماعية، والقانونية، والعسكرية، والذاتية، والمعنوية.

ويمكن أن تظهر تلك الأزمات في مظاهر مختلفة؛ فمثلا بين شخصين، أو مجتمعين، أو بين إنسان ومجتمع أو بين دولتين... وأحيانا تقع بعض الهيئات والمؤسسات والشركات والدول في مثل هذه الصراعات.

فمن الممكن أن تكون الأزمات والمشكلات متوقعة أو طارئة غير متوقعة، فمادنا لا نستطيع أن نمنع وقوع الأزمات، أو أن نعيش في الحياة بلا أزمات فإذاً يجب تركيز اهتمامنا على الحل، وتجاوز المشكلة بأقل الخسائر الممكنة.

هناك حقيقة ماثلة: وهي أن الإنسان في تاريخه الطويل قد عاش أزمات متشابهة في أزمنة وأماكن مختلفة، ولذلك فمن الممكن أن نستفيد من حل مشكلات الآخرين وتجاربهم المعيشة، مما يضيف إلينا في حل المشكلات المشابهة.

ومن المشكلات التي تهم بلدنا والمنطقة والعالم من قريب مشكلة الهجرة الحالية التي تولدت نتيجة طبيعة للصراع الداخلي في منطقة الشرق الأوسط، وقد تسببت هذه الصراعات إلى تهجير الملايين من مناطق غير آمنة إلى مناطق ودول آمنة ونتيجة لذلك صارت مشكلة موجة هجرة عنيفة، مما دفع الناس إلى التمسك بالحياة عن طريق الهجرة، أو الالتجاء إلى الدول القريبة أو الأخرى البعيدة.

ومن المعلوم أن كثيرا من المهاجرين قد قضوا نحبهم في مياه البحار في طريق الهجرة، ولذلك فإن مشكلة الهجرة الحالية تمثل صلب المشكلات المعاصرة التي يجب أن تحل.

لقد اضطر الرسول ﷺ والمسلمون الأولون في التاريخ إلى الهجرة إلى دولة ومدينة أخرى، وبوصف النبي مهاجرا وزعيم مجتمع المهاجرين الأولين من المسلمين، وبسبب تعرضه لمشكلة الهجرة ومعاناته في حلها وتماسه معها، فإن من الممكن أن يضيف حلولاً ذات قيمة لمشكلة الهجرة المعاصرة.

ولذلك فسوف يتم تحليل معالجة النبي ﷺ لمشكلة الهجرة في زمنه في ثنايا هذا البحث، ومدى الاستفادة من ذلك في حل المشكلة المعاصرة، فجدير بنا قبل الحديث عن مشكلة الهجرة نفسها أن نتحدث عن فكرة إدارة النبي ﷺ للأزمة ومنهجه في الحل.

١ - ماهيتها إدارة الأزمة بشكل عام:

يمكن أن نعرف الأزمة في اللغة بأنها مشكلة تواجه الفرد أو المؤسسة أو الجماعة في مرحلة ما^(١) وفضلا عن ذلك فإن مصطلح الأزمة يمثل حادثة سلبية مفاجئة، إنها الموقف غير المرغوب الذي لا يمكن التخلص منه إلا بصعوبة، أو هي المراحل المختلطة التي مر بها حادث أو أمر، أو هي الأمر الطارئ المؤدي إلى الاتجاه السلبي الخطر^(٢)، وأيضا تعرف الأزمة بأنها أمر خطير وجدي يتسبب في الموت وتؤثر على أكثر الناس، والأزمة تؤثر في مختلف المجالات الاجتماعية والثقافية والاقتصادية والسياسية وجميع مرافق الدولة، وهي تظهر فجأة بدون إنذار، مما يولد ضغطا زمنيا مرتفعا أمام متخذ القرار، فمن الممكن اتخاذ التدابير الوقائية قبل وقوع الأزمة إلا أن ذلك لا يمنع بالضرورة حدوثها، وبالإدارة الجيدة تتحول الأزمة إلى فرصة، وهي مرحلة الصعوبات والاضطرابات التي يمكن تحويلها من الوضع السيء إلى ما كان من قبل^(٣).

وفضلا عن ذلك فإن الأزمة مع معانيها السلبية تفيد معنى إيجابياً، ففي الأبجدية الصينية يشار إلى هذا المصطلح برمزين ينطقان بطريقتين وعلى حسب القراءة يعني الخطورة أو الفرصة^(٤)؛ ولذلك تحتوي الكلمة الواحدة على معنيين متضادين في آن واحد «الخطورة» التي تعني الضياع الذي أتى بسبب الأزمة و«الفرصة» وهي احتمال الحل على الرغم من الاضطرابات التي تصعب المشكلة^(٥).

وبعبارة أخرى فإن كلمة «فايجي» التي تستخدم لدى الصينيين على مدى التاريخ تفيد أي أزمة تحتوي خطورة يجب تجنبها، وأيضا تعني أي أزمة فيها فرصة يجب أن نستفيد منها^(٦).

وعلى ذلك ففي الآونة الأخيرة أصبحت المقاربة إلى الأزمة على أنها فرصة أكثر من كونها تمثل تهديداً^(٧).

(١) TDK, Türkçe Sözlük, Ankara 1988, II, 919

(٢) Tutar, Hasan, Kriz ve Stres Yönetimi, Seşkin Yay., Ankara 2011, s. 4

(٣) Filiz, Erdiñç, Türk Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi, Alfa Aktüel Yay., İstanbul 2007, s. 4-7

(٤) Filiz, Kriz Yönetimi, s. 4; Demirci, Ahmet Emre, "Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar", (٤) (Sümer, Haluk & Pernsteiner, Helmut Kriz Yönetimi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009 içinde), s. 96

(٥) Çelikhan, Osman, "Uluslararası Kriz Yönetimi", Krizler ve Kriz Yönetimi, Barış kitap, Ankara 2012, (٥) s. 5

(٦) كيلاني عبد الله إبراهيم، إدارة الأزمة، مقاربة التراث والأخبار، كتاب الأمة، عدد ١٣١ سنة ٢٩ قطر ٢٠١٠ ص ٣٧.

(٧) Demirci, "Örgütsel Krizlere İlişkin Algısal Farklılıklar", s. 96

إن تجاوز الأزمة والوصول إلى حل مناسب لها يحتاج قبل كل شيء إلى إدارة ناجحة ومؤثرة، لها خصائص ومبادئ خاصة بها، إذا أخذ بها فإن ذلك يقلل من الآثار السلبية، ويلعب دوراً هاماً في تحويل الأزمة إلى فرصة، وكذلك فإن اتخاذ التدابير اللازمة قبل وقوع الأزمة يساعد على إدارتها لذا فإن هذه الخطوة أنفع قبل وقوع الأزمة من بعدها، وكذا فإن توقع حدوثها مهم في تخفيف النتائج السلبية المتوقعة منها.

وتحتوي إدارة الأزمة الجيدة على التحضير إليها قبل وقوعها، واتخاذ القرارات التي تخفف نتائجها في أثناء حدوثها، وإرجاع المجتمع، بأقل ضرر، إلى ما كان عليه قبل الأزمة^(٨).

وفي نفس الوقت، تطرح التحديات مخاطر وفرصاً مختلفة للمجتمع والمؤسسات في آن واحد، وعلى ذلك فإن التفوق في هذا الأمر يعتمد على حسن التصرف إزاء هذه الفرص أو المخاطر على حد سواء، وفي مثل هذه الظروف يمثل استشراف المستقبل بإجراء التدابير اللازمة أمراً ذا أهمية بالغة في إدارة الأزمة^(٩).

٢- النبي ﷺ وإدارة الأزمة:

لقد بعث النبي ﷺ كباقي الأنبياء في الأساس لحل المشكلات المتنوعة للبشر في الدنيا والآخرة وإرشادهم، إلى الحل كقائد ودليل؛ وبالطبع فإن هدف الأديان السماوية سعادة البشر في الدارين، وتنبع هذه السعادة عندما تحل أزماتهم وتلبى احتياجاتهم الأساسية، وتذلل العقبات التي تفقدتهم إياها.

وأهم دليل على أن النبي ﷺ أرسل لسعادة البشر وهدايتهم أنه بعث رحمة للعالمين، ولذلك إذا نظرنا إلى عصر رسالة النبي ﷺ من أعلى نجد أنه عاش حياة مكثفة وفي كل مراحل حياته عاش أزمات مختلفة، غير أنه سرعان ما تغلب على كل ما مر به، حيث إنه في البداية واجه مشكلات عديدة في الدعوة والتبليغ إلى جانب المشكلات الاقتصادية والاجتماعية والعسكرية، والتشريعية الأخرى، وجاهد طول حياته لحل هذه المشكلات بأسلوبه الخاص^(١٠).

فقد حدثت أزمات مختلفة في زمن الدعوة المكية والمدنية، وقد تجاوزها النبي وأصحابه باستراتيجية خاصة تعتمد على إدارة ناجحة، فقد طور النبي خططه واستراتيجيته في هذا المجال من اتخاذ التدابير اللازمة والاحتياطات لتفادي الآثار السلبية، وقد أسس مجموعات عمل مدربة وموجهة لمواجهة أي احتمال. ويمكن أن نرى مثال ذلك في الهجرة إلى الحبشة والمدينة والإخاء بين المهاجرين والأنصار وفي الغزوات^(١١).

(٨) Çelikhan, "Uluslararası Kriz Yönetimi", s. 6

(٩) Tutar, Kriz ve Stres Yönetimi, s. 13

(١٠) حسين حسين، إدارة الأزمة الاقتصادية (مواقف من حياة الرسول)، كلية التجارة، جامعة الأزهر بدون تاريخ ص ٥.

(١١) شيخ سوسان سالم، إدارة ومجلة الأزمات في الإسلام، دار النشر للجامعات، مصر ٢٠٠٣، ص ٧٥.

إن حياة النبي مملوءة بنماذج الحلول وإدارة الأزمات التي واجهته في التبليغ والدعوة بامتياز^(١٢) ومن هذه الناحية فإن مصطلح إدارة الأزمة وإن كان مصطلحاً معاصراً إلا أن معناه من حيث المبدأ موجود في الثقافة الإسلامية؛ فمثلاً من يطالع سنة النبي ﷺ عن قرب يستخرج مبادئ ومناهج متعددة في هذا الموضوع^(١٣).

وقد كان شغل النبي عليه السلام الشاغل حفظ المسلمين من المشكلات والأزمات الطارئة، وعند وقوعها كان يحرص على إزالة الآثار السلبية لها، ويحاول تحسين الوضع من جانبه قدر المستطاع، ثم اتخاذ التدابير الوقائية لعدم تكرار مثل هذه الأزمات من جانب آخر، وقد كان تعامل النبي مع الأزمات دائماً من منظور الحل الإيجابي الذي يهدف إلى وأد الأزمات الفرعية المتولدة عن الأزمة الأم في مهدها، فلم يكن النبي يوماً مبتوت الصلة بالمسلمين إن في المواجهة أو في الحل، فلم يدعهم للاستسلام للأزمات لحظة، ولم يكن منهجه الرضوخ لها على أنها قَدْرٌ واجب الإذعان، بل واجهها جميعاً واتخذ ما يجب اتخاذه كي لا تتكرر، وكان على استعداد دائم لما يستجد من أزمات بالمنهج المناسب له.

مما يستلزم مهارة في استعمال المعلومات المتوفرة عن الأزمات في سياق النوايس والسنن الكونية للإسلام، حيث يجب أن تستند مواجهة الأزمات إلى هذه الأسباب والقوانين، ولا ينتظر هنا كرامات أو معجزات أو خوارق عادات^(١٤).

فالرسول الأعظم أسوة حسنة لنا في جميع حياته بما فيها إدارة الأزمات، والنموذج الأكبر في ذلك، والقرآن الكريم يؤكد هذا المعنى في قوله تعالى: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ﴾ [الأحزاب: ٢١].

ومما يلفت النظر أن هذه الآية نزلت في أثناء غزوة الخندق عندما أحاط الأعداء بالمدينة وبلغت القلوب الحناجر، وهو كذلك قدوة حسنة لنا في تحويل الخسائر إلى مكاسب وإمكانية الاستفادة من الأزمات بأقصى شكل ممكن، حيث إن العقيدة والعزيمة وحسن التوكل على الله سبحانه وتعالى إلى جانب الاستفادة من التجارب الاجتماعية يمثل مبدأ راسخاً من مبادئ إدارة الأزمة عند النبي ﷺ^(١٥).

إن رسول الله ﷺ يتفاعل بشكل إيجابي مع أزمات المسلمين، فهو يحث القادرين على مساعدة أصحاب الحاجة مما يزيد من ترابط المجتمع الإسلامي وتماسكه، وفي أحد أحاديثه يقول: «المُسْلِمُ أَخُو المُسْلِمِ لَا يَظْلِمُهُ

(١٢) خضري مشعل محمد، إدارة الأزمات في علم إدارة المعاصر والانعكاسات في السنة النبوية، مصر، ص ٢.

(١٣) بلال يحيى، النصوص القواعدية في السنة النبوية لإدارة الأزمات، والاستشراف والتخطيط المستقبلي في السنة النبوية، دبي ٢٠١١، ص ٧٠١.

(١٤) كيلاني، إدارة الأزمة ص ٢٩.

(١٥) كيلاني، إدارة الأزمة ص ٢٩.

وَلَا يُسَلِّمُهُ وَمَنْ كَانَ فِي حَاجَةٍ أَخِيهِ كَانَ اللَّهُ فِي حَاجَتِهِ وَمَنْ فَرَّجَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً فَرَّجَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرْبَاتٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»^(١٧). وفضلا عن ذلك قال في حديث آخر لا يؤمن أحدكم حتى يجب لأخيه ما يجب لنفسه^(١٨). وهذه الوصايا أوصى النبي أن يضع القادرون أنفسهم مكان أصحاب الحاجات.

وهناك بعض المناهج والمقاربات التي اتبعها النبي صلى عليه وسلم في إدارة الأزمة، فهي من جانب صالحة لحل الأزمات المعاصرة ومن جانب آخر تتميز بخصائص عالمية، ويمكننا أن نعيد من هذه المقاربات فما يلي:

أولا: أن يؤخذ بعين الاعتبار الأسباب والنتائج، فالنبي ﷺ في كل مشكلة وأزمة أخذ بالوسائل والأسباب حتى في هجرته.

وعلى امتداد حياته عليه الصلاة والسلام، كان أخذه بالأسباب ذا عناية فائقة ودقة بالغة^(١٩)، وقد أفاد حميد الله بقوله: «إن الله سبحانه وتعالى خلق العالم وفق قانون الأسباب والنتائج، حيث أراد سبحانه أن يصرف كل شخص طاقته في الأخذ بالأسباب الممكنة، متوسلا بها، وأراد من العباد أيضا أن يبذلوا جهدهم وطاقاتهم في هذه العملية التي استفاد بها النبي ﷺ ولا يتوقفوا عند حدود النتائج التي توصل إليها^(٢٠)؛ ولذلك فإن النبي قد اتخذ ما يجب عليه من أسباب بوصفه بشرا على أكمل وجه، إلى جانب دعائه وتوكله على الله سبحانه وتعالى في حل الأزمات، إلى جانب أخذه بالقوانين العرفية السائدة في مجتمعه، لأنه هو نبي وقوده وبشر، وبهذا فإن الله سبحانه وتعالى علمنا بنبيه كيف نحدد الأهداف ونخطط لها وكيف نتخذ التدابير أمام الأزمات وكيف نؤسس كواد، وكيف نوزع الوظائف على حسب التخصصات والمهارات، وإلى جانب ذلك علمنا كيف نصل إلى الأهداف والغايات^(٢١)».

لقد حل سيدنا محمد المشكلات، وتجاوز الأزمات بتخطيه خطوات صحيحة، واتخاذ أسلم القرارات في المجالات العسكرية والقانونية والسياسية والاجتماعية بإرشاد من الوحي لما واجهه من مشكلات عصره،

(١٦) البخاري أبو عبد الله محمد بن إسماعيل، الجامع الصحيح، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، ٢٠٠٠، مظالم ٣، إكراه ٧. مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج، صحيح مسلم، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩١، بر ٥٨، ذكر ٣٨. الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة، سنن الترمذي، تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت ١٩٩٨، حدود ٣، بر ١٩. أبو داود، أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق، سنن أبو داود، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، محمد كامل قرة بلي، دار الرسالة العالمية، ٢٠٠٩، أدب ٤٦. ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد، سنن ابن ماجه، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، دار الرسالة العالمية، ٢٠٠٩، مقدمة.

(١٧) البخاري، إيمان ٧، مسلم، إيمان ٧١.

(١٨) Hamidullah, Muhammed, *Islām Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990, I, 124.

(١٩) Hamidullah, *Islām Peygamberi*, I, 123.

(٢٠) الشيخ، إدارة ومعالجة الأزمات في الإسلام ص ٨٦-٨٧.

وبهذا المعنى صار قدوة للمجتمع الإسلامي. وبينما كان ذلك حاله ﷺ استمر مستلهما قوانين الله في حياته، مما يظهر لنا مدى نجاحه في إدارة الأزمات، التي هي عبارة عن جهاد ومجادلة واجتهاد وتنظيم وتفكر واحترام للنواميس الإلهية التي وضعت للعالم^(٢١).

وهناك عديد من الأمثلة التي تبرهن على اتخاذ الأسباب في كل ما عرض له في حياته من أزمات ومضايقات. وفي هذا الصدد تأتي الهجرة كنموذج أمثل في اتخاذ التدابير اللازمة ووضع الخطط لإنجاحها بوصفه بشراً، كعدم إعلانه خبر هجرته، وإخبار أحب الأصدقاء له سيدنا أبي بكر الصديق، وتجهيزه الرواحل، واتخاذ المرشد، وانصرافه من بيته ليلاً، وتركه سيدنا علي في فراشه، واختفائه في الغار ثلاثة أيام، واتجاهه إلى عكس المدينة حتى تضيع الآثار، وغير ذلك من التدابير كمظاهر لاتخاذ الأسباب، وفي هذا الصدد لم يكتف بالدعاء والتوكل على الله فحسب.

ثانياً: اتخاذ التدابير والاحتياطات:

الجانب اللافت للنظر في إدارة النبي ﷺ للأزمة هو اتخاذ التدابير المتوقعة لما يحتمل وقوعه في المستقبل وترتيبه. وقد تحرك طبقاً لهذا المبدأ في شتى المواضيع والأزمات وفي مختلف الموضوعات، وقد تفوق بتقليل الآثار السلبية أو إيقاف الأزمة إلى حد ما، ومن ثم تجاوز الأزمات الاجتماعية والسياسية والاقتصادية والعسكرية. وبشكل عام فإن التفكير في الأزمة وأخذ الاحتياطات والتدابير ووضع الخطة المناسبة مهم جداً للحل، ويؤكد ذلك ما نسب إلى النبي ﷺ حين قال: «لا تدبير مثل العقل»^(٢٢).

وهذه العبارة تطرح بشكل واضح أن التفكير وإعمال العقل عنصر مهم جداً في إدارة الأزمة، خاصة في مجال تقليل الخسائر والأضرار المحتملة، أو في مجال منع وقوعها بالأساس^(٢٣).

وفي هذا السياق يأتي قوله عليه الصلاة والسلام: «اعقلها وتوكل»^(٢٤)؛ مما يظهر مدى أهمية اتخاذ التدابير المسبقة قبل الأزمة لتفادي ما يتوقع حدوثه، وسياسة النبي ﷺ في اتخاذ التدابير اللازمة واستراتيجيته كان من شأنها تقليل الأضرار المحتملة، مما أفاد أصحابه في مسار الهجرة والجهاد.

وعندما نظر من قريب إلى هجرة النبي ﷺ وجهاده، سيتضح جلياً أي التدابير اتخذها وأي التدابير اتبعها بشكل واضح، وفي سيرته عديد من الأمثلة على ذلك. فمثلاً: عند وصوله إلى المدينة مباشرة يأتي توقيع النبي

Ebû Süleymân, Abdulhamid, *Müslüman Aklın Krizi*, çev. Yasemin Savur, Mahya Yay., İstanbul 2012, (٢١)

s.108

(٢٢) ابن ماجه الزهد ٢٤.

(٢٣) بلال، ص ٧٠٧.

(٢٤) الترمذي، القيامة، ٦٠.

«وثيقة المدينة» مع اليهود مثالا على اتخاذ التدابير لمنع الأخطار المحتملة قبل وقوعها، وكذا إرساله السرايا، وجمع المعلومات الاستخبارية من القبائل المجاورة، وتتبع تحركات قريش.

ثالثا: مرونة الحركة:

إن مرونة الحركة مبدأ مهم من مبادئ إدارة الأزمة بحسب عبارة يحيى بلال، فالمرونة هي الإدارة والتحكم نفسه، فالشخص المرن في أسلوب إدارته بقدر ما، يزداد تحكمه في المواقف والأحداث بمقدار هذا القدر. إن هدوء الإنسان في رد الفعل عند معالجته الأزمات يرفع من درجة مرونته تجاه الأحداث والمشكلات. إن مبدأ المرونة مهم جدا في تخطيط الحلول تجاه المشكلات عند إدارة الأزمة ويجب أن يكون بيد المخطط بدائل مختلفة متضمنة الاحتمالات والافتراضات لكل الأحوال. وإلا ستكون الخطة عقيما من بدايتها، ولا يمكن أن تكون النتائج متشابهة في شتى الأحوال. ولذلك لم يصبر النبي عليه الصلاة والسلام على حل واحد في حل مشكلة ما ولم يظهر تصرفا جامداً تجاه الأزمات. لأن لكل مشكلة حلاً خاصاً بها، ولكن بعض هذه الحلول صعب في التطبيق وهذا يولد مشكلة أخرى أو يصعب المشكلة الموجودة مما يجولها بعد ذلك إلى أزمة. وإذا امتلك الشخص مرونة التفكير فإن ذلك يمكنه من إيجاد حلول مختلفة للمشكلة الواحدة، ونتيجة لذلك يرجح الأنسب. فكان الرسول ﷺ نموذجا لذلك^(٢٥).

وفي سيرته العديد من الأمثلة على مرونة تصرفه وترجيحه الأسهل، لذا ما خُيّر بين أمرين من أمور الدنيا إلا اختار أيسرهما ما لم يكن إثما فإن كان إثما كان أبعد الناس عنه^(٢٦). وهذا الحديث يوضح بجلاء مرونة تصرفه وترجيحه الأسهل بشرط أن يكون مباحاً في المواضع الدنيوية.

إن مبدأ المرونة لا يعني أساسا ترجيح الأسهل على الدوام بما في ذلك التنازل عن المبادئ الدينية والأخلاقية، إنما المقصود من المرونة تحديد الوجه الصحيح في الموضوع المطروح. ولذلك فالمرء في حياته تارة يرجح الأوسط وتارة يرجح الأكثر مرونة وتارة يرجح الأسهل^(٢٧). كما يمكن أن نرى ذلك في سيرة النبي ﷺ في صلح الحديبية، حيث قبل الرسول كل شروط الكفار التي تظهر في غير صالح المسلمين. وقد جاء قبول الصحابة لهذه الشروط بصعوبة؛ حيث أظهر عمر بن الخطاب رضي الله عنه رد فعل واضح تجاه بنود المعاهدة، لكن تصرف النبي المرن في هذه الحادثة كان تصرفاً استراتيجياً وقراراً صائباً لمصلحة المسلمين في المستقبل، حيث بدت تلك المصلحة راجحة في أقرب وقت من دخول هذه المعاهدة حيز التنفيذ. وقد استفاد النبي ﷺ من هذه المرونة من حين لآخر لأجل المصلحة العامة لهذا الدين.

(٢٥) بلال، النصوص القواعدية، ص ٧١٣.

(٢٦) البخاري، الأدب ٨٠، والمناقب، ٢٣: مسلم، الأدب ٢٠: أبو داود، الأدب ٥.

(٢٧) بلال، النصوص القواعدية، ص ٧١٤ (نقلاً من أحمدي، المرونة، ص ٢-٤).

رابعاً: الإيجابية والتفاؤلية:

إذا نظرنا إلى سيرة النبي ﷺ نجد أنه يتصرف تصرفات إيجابية في أوقات الأزمات السلبية، ولم يكن يوماً ذا نظرة سوداء للحياة، فكانت نظرتة إلى المستقبل المشرق في قلب الأزمات، أو بمعنى أصح كان دائماً عندما ينظر إلى عواقب الأزمات يملأ قلبه الأمل والرجاء والنصر، ويمكننا أن نرى ذلك في رحلته إلى الطائف، التي ذهب لها لتبليغ الدعوة بعد أن لم يجد آذاناً مصغية من أهل مكة، غير أنه ووجه بأشد درجات العنف من أهل الطائف، حتى اضطر أن يلتجئ إلى بستان قبل مغادرته، فتمثل له ملك الجبال قائلاً: يا رسول الله مرني أن أطبق عليهم أعلى الأخشبين، فقال عليه الصلاة والسلام، لعل الله أن يخرج من أصلابهم من يعبد، اللهم اهد قومي فإنهم لا يعلمون^(٢٨).

مما يظهر عدم تشاؤمه مما بدر من أهل الطائف، فلم يخب أمل في الله قطعاً، حيث دعا ربه بإيهان تام أن تتحول هذه الأزمة إلى انفراجات إيجابية، وكذلك في التجائه إلى غار ثور عندما اضطرب أبو بكر الصديق خوفاً من رؤية المشركين لهم، فكان ثبات يقين الرسول بقوله: ﴿لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا﴾ [التوبة: ٤٠]. وبهذا القول سَكَّنَ فؤاد صاحبه، ففي أصعب المواقف لم تكن لديه مشاعر سلبية قط بل حافظ على أمله على الدوام.

إن الإيجابية في التفكير لها دور فعال للنجاح في الحياة وهي جزء من التفكير الاستراتيجي. وفي أغلب الأحوال يحدث ما نتوقعه ونخمنه، فمن المهم أن نتجه إلى توقع جيد وحسن منذ اللحظة الأولى حيث يحدث غالباً ما نتوقعه^(٢٩).

لقد قرر القرآن في قوله تعالى: ﴿فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾ [الشرح: ٥]. البُشْرَى حيث لكل هم مخرجاً ولكل ضيق فرجاً، وطريقة الاستفادة من هذه البشرى مرتبطة لأول وهلة بالنظرة الإيجابية والتصرف الحسن، لأن المقاربة التشاؤمية والسلبية لا تسهل حلول الأزمة إنما تسبب تعقيدها، لأن الأزمة تتضمن في بنائها فرصاً إيجابية وليس صعوبات أو مشقات. ورؤية هذه الفرص تكون فقط إذا استعملنا النظرة الإيجابية، والتصرف الإيجابي، وهناك إشارة إلى هذا الأمر في قول: «عبد الله بن مسعود» لا توجه أنظاركم إلى قبائح الأمور؛ لأنها تجذب الناس إليها^(٣٠).

خامساً: مراعاة الأولويات:

إن التصرف طبقاً لمراعاة الأولويات في عملية إدارة الأزمة أمر مهم، عندما هاجر النبي إلى المدينة كان في انتظاره والمسلمين مشاكل وأزمات جمة، ولهذا فقد قدم النبي المشكلات الأهم في عملية المواجهة، دفعاً لما يحتمل

(٢٨) البخاري، بدء الخلق، ٧: مسلم، جهاد، ١١١.

(٢٩) بلال، النصوص القواعدية، ص ٧٠٨-٧١٠.

(٣٠) الخرائطي، أبوبكر محمد بن جعفر السامري، مكارم الأخلاق، تحقيق: أيمن عبد الجابر، دار الآفاق العربية، القاهرة ١٩٩٩/١١٤١٩ ص ١٣٨.

وقوعه وأخذاً بالتدابير الوقائية، وفي هذا الإطار جاء إنشاء المسجد النبوي، والإخاء بين المهاجرين والأنصار، وتوقيع وثيقة المدينة مع اليهود وغيرهم... من أولى الخطوات التي اتخذها ﷺ، وعقب ذلك توجه إلى إنهاء الكيان السياسي للمشركين في جزيرة العرب كلها، وكان في كل هذه التحركات يأخذ بعين الاعتبار مبدأ الأولويات^(٣١).

٣- حياة الهجرة في عصر النبي ﷺ:

لقد اضطر النبي ومن معه من المسلمين الأوائل إلى خوض تجربة الهجرة، ونتيجة لذلك فقد تركوا ديارهم إلى ديار أخرى. والهجرة في الأصل قدر الأنبياء جميعهم، مثلما ذكر في القرآن من قصص نوح ولوط وشعيب وإبراهيم وموسى مع أتباعهم، حيث تركوا بلادهم وهاجروا إلى بلاد أخرى^(٣٢)؛ ولذلك فقد أخذ النبي ﷺ نصيبه من هذه الهجرة.

إن تجربة الرسول وأصحابه في الهجرة ليست حدثاً تاريخياً عابراً، بل أمراً يجب التفكير فيه بأخذ العبرة والاستفادة.

لقد حدثت في حياة النبي ﷺ هجرتان تاريخيتان كبيرتان: الأولى بتوجيه أصحابه إلى الحبشة، والثانية كانت بذاته مع المسلمين إلى المدينة، لقد بلغ السيل الزبي من أذى المشركين للمسلمين في مكة، ولم يكن لدى النبي ﷺ حيلة مدافعة عن المسلمين في ذلك الوقت، وحتى يواجه هذه الأزمة وجّه المسلمين قائلاً: «لو خرجتم إلى أرض الحبشة فإن بها ملكاً لا يُظلمُ عنده أحد وهي أرض صدق حتى يجعل الله لكم مخرجاً مما أنتم فيه»^(٣٣).

واعتماداً على قول النبي هذا بدأ المسلمون رحلة الهجرة إلى الحبشة، مما يمثل حلاً لما تعرضوا له من أزمة اضطهاد، لكن ذلك لا يخلو من أزمة تتمثل في تركهم بلادهم وعشيرتهم وأسرهم وتعرضهم لمضايقات جديدة في الغربة. لقد فكر النبي في كل ما يمكن التفكير فيه من حلول تحفظ حياة المسلمين الأوائل، فكانت توصيته لهم بالصبر عند اشتداد الأذى، وحينما لم يبق سبيل سوى الهجرة وجه أصحابه إليها بإرشاد القرآن^(٣٤)؛ حيث قرر توجيه بعضهم إلى مناطق آمنة^(٣٥).

(٣١) العشماوي، محمد إبراهيم، فقه تخطيط المستقبل في ضوء السنة والسيرة، الاستشراف والتخطيط للمستقبل في السنة النبوية، دبي ٢٠١١، ص ٢٥٨.

(٣٢) سورة البقرة، ٥٠١٢: سورة الأعراف، ٨٨١٧: سورة اليونس، ٧٣١٠-٧٥-٩٢: سورة الحجر ٦٥١٥: سورة مريم، ٤٦١٩: سورة طه. ٧٧-٧٦٢٠: سورة الشعراء، ٥٢١٢٦-٦٧-١١٨: سورة العنكبوت، ٢٦١٢٩.

(٣٣) ابن هشام، عبد الملك بن هشام بن أيوب، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى السقا، مطبعة مصطفى البابي، ١٩٥٥ ص ٣٢١: وأبو بكر أحمد بن الحسين بن علي، السنن الكبرى، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت ٢٠٠٣، ص ١٦.

Hamidullah, *Islām Peygamberi*, I, 108.

(٣٤) سورة النحل، ٤١١٦-٤٢.

(٣٥) الجمل، صديقة محمد سليمان، الهدى النبوي في إدارة الأزمة الاجتماعية العامة، الجامعة الأردنية، عمان ٢٠٠٨ ص ٤٠.

إن اختيار النبي الحبشة داراً للهجرة الأولى لأمر مخطط له وليس عشوائياً، ومن أهم عناصر الاختيار، انتساب النجاشي أصحمة إلى دين سماوي، إضافة إلى أنه حاكم عادل يعرف العربية وكذلك سهولة الهجرة للحبشة نظراً لضيق ذات اليد لدى المهاجرين الأوائل^(٣٦) وطبقاً لرواية أم سلمة، بدأت مضايقات أهل مكة وإيذاؤهم فتعرض المسلمون لِحِجْنِ وبلايا في دينهم، ولم يستطع الرسول دفع هذا البلاء فكانت الهجرة مخرجا مأموراً فيه، لقد نجح تدبير النبي هذا وأتى أكله بعد حين، حيث مارس المسلمون حريتهم الدينية بعيداً عن أذى قريش حتى فُتِحَ خيبر حيث عادوا بعدها إلى المدينة. وبعد تجربة الهجرة إلى الحبشة جاءت تجربة الهجرة إلى المدينة، وقد استمرت ضغوط أهل قريش ضد النبي ومن بقي معه من المسلمين في مكة واشتدت هذه الضغوط بعد وفاة أبي طالب عم الرسول وزوجته خديجة، بل إنهم فكروا في اغتياله، فلأجل هذا قرر النبي ﷺ الهجرة إلى المدينة لإبعاد أذية المشركين عن دينه^(٣٧)، فبدأ تجهيز البيئة المناسبة له في المدينة في بيعة العقبة الأولى والثانية، عن طريق توثيق الدعم والدعوة إلى الإسلام، وقد هياً بذلك في المدينة مناخاً مناسباً لهجرة المسلمين، حيث مثَّلت دار أمان لهم ولدينهم. ولقد حثت الآيات القرآنية المنزلة في هذه الفترة على الهجرة ونَبَّهت من لم يهاجر إلى ضرورتها^(٣٨). لقد ترك الرسول وأصحابه في مكة متاعهم واصطحبوا معهم إيمانهم^(٣٩)؛ ولذلك لا يجوز أن نرى الهجرة من مكة إلى المدينة بوصفها ملجأً أو مهرباً، بل هي وسيلة لتحقيق أهداف بعيدة المدى^(٤٠)، ولكن تسببت الهجرة في بعض المشكلات المادية للمهاجرين في النهاية، وأمام ذلك اتخذ النبي كافة التدابير الممكنة لتلافي هذه المشكلات أو التقليل من آثارها.

إننا لا نقلل من الآثار السلبية للهجرة إلى المدينة، لكنها تمثل مصلحة عليا لهذا الدين وأهله، وبعبارة موجزة فإن مصطلح الهجرة ذو أثر سلبي على النفس عند إطلاقه، ولكن بإمعان النظر في القضية من جميع جوانبها نجد على العكس يمثل وسيلة للنصر والفتح.

بعض الحلول التي قدمها النبي عليه الصلاة والسلام لمشكلات المهاجرين الناتجة عن الهجرة:

لقد تعرض النبي عليه الصلاة والسلام لمختلف المشكلات ومعه المسلمون المهاجرون الذين اضطروا إلى ترك بيوتهم وأموالهم ووطنهم، والهجرة والالتجاء إلى المدينة، ومن ثم نزولهم عند مسلمي المدينة

Önkal, Ahmet, "Hicret", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, XVII, 459 (٣٦)

(٣٧) الحمل، الهدي النبوي، ص ٤٣-٤٩.

(٣٨) سورة العنكبوت ٥٦\٢٩: سورة النساء، ٩٧\٤.

Begoviç, Aliya İzzet, *İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları*, çev. Rahman Ademi, Fide Yay., İstanbul 2010, (٣٩)

s.149. (Bu kaynak metinde yok)

Apak, Âdem, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları (٤٠) Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, Ankara

٣١٦2007, s

(الأَنْصَار)، وعلى رأس تلك المشكلات مشكلة المسكن والمأوى. ويتحدث حميد الله عن هذه الحالة وخطورتها وأهميتها، فيقول: «واجهت النبي عليه الصلاة والسلام بعد المجيء إلى المدينة مشكلتان جديدتان. لأنه لم يكن هو الوحيد المهاجر من مكة إلى المدينة. وإنما كان هناك المئات من أهل مكة الذين تركوا بيوتهم، وأرضهم، وأموالهم في سبيل عقيدتهم ولجأوا إلى المدينة دون أن يأخذوا معهم شيئاً سوى الثياب التي يرتدونها. وقد ظهرت مشكلة هؤلاء النازحين بصورة مفاجئة وجديدة؛ إذ كان إيجاد مكان هؤلاء في البنية الاقتصادية للمدينة الوطن الجديد مشكلة بالغة الصعوبة والتعقيد. فخاصة ونحن نعلم أن اللاجئين في القرن الحادي والعشرين يشكلون مشكلة كبيرة ومعقدة حتى بالنسبة للدول والبلدان الكبيرة والقوية». أحس النبي عليه الصلاة والسلام بالحالة التي وقع فيها المسلمون، ولاحظ حرجة الموقف. فسارع إلى التحرك في الحال باتخاذ جملة من الإجراءات، وتقديم توجيهات ونصائح، وتوصيات مختلفة بهدف احتواء المشكلات التي تسببت بها الهجرة وإيجاد الحلول المناسبة لها. ويمكن ذكر بعض هذه الحلول على النحو الآتي:

• المؤاخاة بين الأنصار والمهاجرين:

إن الإنسان كائن حي، وله جملة من الاحتياجات الأساسية ينبغي تلبيتها كي يتمكن من العيش في هذه الحياة، مثل: الطعام، والشراب، واللباس، والمأوى. وتُعد هذه الحالة بالنسبة للإنسان مسألة حياتية ومصيرية. إن تعرض المهاجرين الذين هاجروا تاركين وراءهم كل أموالهم وممتلكاتهم في مكة لمشكلة المأوى والسكن لدى وصولهم إلى المدينة أمر طبيعي. وإن عدم حل المشكلة المذكورة قد يؤدي إلى وقوع المهاجرين بين براثن الفقر والعوز والجوع من جهة، وقد يفتح الباب أمام ظهور جملة من المشكلات داخل المجتمع الذي يتواجدون فيه من جهة أخرى، ولكي لا تتحول هذه الحالة إلى أزمة اقتصادية واجتماعية فقد كان من الأهمية بمكان أن يقوم النبي عليه الصلاة والسلام بعد بناء المسجد النبوي في المدينة بإنشاء رابطة الأخوة (المؤاخاة) بين الأنصار والمهاجرين بهدف حل مشكلة اللجوء لدى المهاجرين، وقطع الطريق أمام الأزمات والمشكلات المحتملة. وقد تمت الإشارة إلى هذه الواقعة في القرآن الكريم بقوله تعالى: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ ءَاوَأُوا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ ﴾ [الأنفال: ٧٢]. وعند النظر إلى نموذج الأنصار يتبين أن مساعدة اللاجئين/ المهاجرين تُعد بالأساس مفخرة وفضيلة أثنى الله عليها في القرآن الكريم، فهي فضيلة قرآنية؛ إذ تم استخدام العبارات الآتية في القرآن الكريم بشأن الثناء على الأنصار ومدحهم في هذا المجال: ﴿ وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ ﴾ [الأنصار] يُجِبُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ [المهاجرون] وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْتُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٥﴾ [الحشر: ٩].

لقد حقق النبي عليه الصلاة والسلام عقداً واتفاقاً نموذجياً بين المسلمين من المهاجرين والأنصار ربما

يكون الفريد من نوعه في التاريخ البشري. وأجري عقد المؤاخاة بعد مضي خمسة أشهر من وصوله إلى المدينة، وبموجب هذا العقد أسكن ستاً وثمانين ومائة عائلة من المهاجرين لدى العدد ذاته من عائلات الأنصار. وقد استمر الأمر على هذه الحال قرابة سبع سنوات حتى فتح خيبر.

إن كل ضيق وأزمة تجلب معها جملة من الفرص والمكتسبات. ويُعد عقد المؤاخاة الذي نفذه النبي عليه الصلاة والسلام بين المهاجرين والأنصار أحد أفضل الأمثلة على هذا الأمر. إذ حصل نتيجة لهذا العقد والتفاهم التطورات الإيجابية الآتية: فقد بدأ المسلمون بإحياء قيمة الإيثار وتطبيقها عملياً في معاملاتهم. وتعلموا مبدأ العمل المشترك وأدركوا قيمته وأهميته. وأدركوا أهمية العمل الجماعي في تحقيق الأهداف وتنفيذ المشاريع، ووصلوا إلى مفهوم الأخوة بين المسلمين، أي أن المسلمين إخوة. وأدركوا مسألة العيش المشترك مع الأديان الأخرى وذلك على أساس من التسامح والتفاهم. وتعلموا أن من الواجب على الأغنياء الالتفات في أوقات الشدة والأزمات إلى الفقراء وتلبية احتياجاتهم، وأدركوا أن في المال حق واجب غير الزكاة، وتعلموا أهمية رعاية الجوانب الاقتصادية والاجتماعية للمجتمع والاهتمام بها، وأدركوا أن من حق من يقود دفة الأمور في الأزمة (مدير الأزمة) توزيع المال وفق ما تقتضيه المصلحة، وأن العمل، والاجهد، ورأس المال جزء من المحصول والإنتاج، ووضعت أحكام بشأن عقود المزارعة، والمساقاة، والإيجار، المضاربة وغيره وساد احترام الملكيات، وأدركوا أهمية التعاون والتضامن والتكاتف في الأزمات.

تم التشجيع على منح الأراضي للمهاجرين من أجل استثمارها دون مقابل: لما رأى النبي عليه الصلاة والسلام أن الأنصار يقومون في سبيل استثمار أراضيهم وبساتينهم بإجراء عقود المزارعة مع المهاجرين (الزراعة بالشراكة)، طلب منهم إما أن يزرعوها ويستثمروها بأنفسهم، أو يمنحوها للآخرين كي يستثمروها، أو يتركوها وذلك بهدف تحسين أحوال المهاجرين وإقامة نوع من التوازن الاقتصادي في المجتمع. وقد وردت عدة أحاديث في هذا المجال، ومن ذلك ما رواه الصحابي الجليل جابر رضي عنه أن الصحابة في عصر النبي عليه الصلاة والسلام كانوا يزرعون الأرض بالثلث والربع والنصف من المحصول، فقال النبي ﷺ: «من كانت له أرض فليزرعها، أو ليمنحها، فإن لم يفعل فليمسك أرضه».

• تخصيص (غنائم / فيء) بني النضير للمهاجرين:

لما أخلَّ بنو النضير - وهم من القبائل اليهودية في المدينة - بالاتفاق الذي عقده مع المسلمين، حاصرهم النبي عليه الصلاة والسلام حتى استسلموا. ثم اتخذ قراراً بإجلائهم عن المدينة وجعل أموالهم (غنيمة/ فيئاً) للمسلمين. قسم النبي عليه الصلاة والسلام هذه الغنائم بين المهاجرين الأوائل دون الأنصار، إذ لم يعط من الغنائم شيئاً لأحد من الأنصار إلا لسهل بن حنيف، وأبي دجانة اللذين يُعدان من فقراء الأنصار.

• التشجيع على التعاون والتضامن:

لقد كان النبي عليه الصلاة والسلام يبعث دائماً رسائل تشجيعية بشأن تلبية احتياجات الفقراء والمساكين والمحرومين بهدف تجاوز الأزمات الاقتصادية وحلها. وقد قال في حديث شريف للحث والتشجيع على هذا الأمر: «المسلم أخو المسلم، لا يظلمه ولا يسلمه، ومن كان في حاجة أخيه كان الله في حاجته، ومن فرّج عن مسلم كربة فرج الله عنه كربة من كربات يوم القيامة».

لقد عدّ الإسلام التعاون والتضامن مندوباً إليه في الأحوال والأوقات العادية الطبيعية. إلا أن ذلك يُعتبر أمراً إلزامياً في أوقات الأزمات وينبغي تنفيذه في الحال. وذلك لأن أي تأخير أو تلوّك يُنتج عنه ضرر بالناس. ففي أحد الأسفار كان هناك قلة في الطعام والمطايا، فأمر النبي عليه الصلاة والسلام كل من لديه فائض بإعطائه لصاحب الحاجة. وقد قال في ذلك وفق ما رواه أبو سعيد الخدري: «من كان معه فضل ظهر فليعده به على من لا ظهر له ومن كان له فضل من زاد فليعده به على من لا زاد له». حتى رأينا أنه لا حق لأحد منا في فضل. وجاء في رواية أخرى أن النبي عليه الصلاة والسلام قال: «إن الأشعرين إذا أرملوا في الغزو، أو قل طعام عيالهم بالمدينة، جمعوا ما كان عندهم في ثوب واحد، ثم اقتسموه بينهم في إناء واحد بالسوية، فهم مني وأنا منهم».

لقد قدم النبي عليه الصلاة والسلام أجمل وأفضل نموذج لأصحابه في مسألة مساعدة الفقراء والمساكين ومد يد العون لهم. فهو كان على الدوام يساعد الفقراء والمحتاجين، وينفق كل ما لديه من أجل تلبية احتياجاتهم، حتى لم يكن يبقى في بيته شيء من الطعام لأهل بيته. وروي أيضاً أنه كان أسرع من الريح المرسلّة في مسألة مد يد العون للفقراء والمحتاجين وتقديم المساعدة لهم. ولم يحصل أن رد سائلاً أو صاحب حاجة صفر اليدين. وكان إذا جاءه محتاج يُفضّله ويؤثره على نفسه في الطعام واللباس. وباختصار لقد كان النبي عليه الصلاة والسلام بخصوص مساعدة الفقراء والمساكين والمحتاجين مثلاً وقدوة لأصحابه بأفعاله وأقواله، وأراد منهم الاقتداء به في ذلك أيضاً. وكذلك كان عليه الصلاة والسلام يُقدم الآخرين على أهل بيته وأقربائه في مسألة تلبية احتياجاتهم وحل أزماتهم ومشكلاتهم الاقتصادية.

كان النبي عليه الصلاة والسلام إذا ما شاهد أحداً في ضيق أو يعاني من أزمة اقتصادية يسارع في الحال دون أدنى تلوّك إلى إيجاد مخرج أو حل لتلك الأزمة والقضاء عليها. فقد قال جرير رضي الله عنه: «كنا عند رسول الله ﷺ في صدر النهار. فجاء قوم حفاة عراة مجتايي النهار أو العباء، متقلدي السيوف. فتمعّر وجه رسول الله ﷺ لما رأى بهم من الفاقة. فدخل ثم خرج، فأمر بلالا فأذن وأقام. فصلى ثم خطب بالناس، وطلب منهم تقديم العون لهؤلاء».

وبهدف التعاون والتضامن مع الفقراء والمحتاجين نهى النبي عليه الصلاة والسلام في بداية الأمر عن ادخار لحوم الأضاحي والاحتفاظ بها لأكثر من ثلاثة أيام، وأمر بتوزيعها وتفريقها على المحتاجين. ولتشكيل

ثقافة التشارك والتعاون في المجتمع حث النبي عليه الصلاة والسلام الناس على مقاسمة ما لديهم من الأموال مع المحتاجين حتى ولو كان هذا المال شق تمره.

• أصحاب الصفة: عند الانتهاء من بناء المسجد النبوي خصص النبي عليه الصلاة والسلام مكاناً بجانبه لإيواء الفقراء ممن ليس لديهم مساكن يلجأون إليها أو أحد يهتمون به، وأطلق عليه اسم الصفة. ولما ازداد عدد المهاجرين لم يعد بإمكان الأنصار تلبية احتياجاتهم. إذ كانت أعداد المهاجرين إلى المدينة من الفقراء، والأغنياء، والمتزوجين، والشباب تزداد يوماً بعد يوم. وكان يتم إيواء الذين يجدون صعوبة في العثور على دار يسكنون فيها في الصفة الموجودة بجانب المسجد النبوي. فكان المهاجر أول ما يأتي إلى المدينة يلتقي برسول الله ﷺ، ثم يرسله النبي إلى أحدٍ للاهتمام به ورعايته. وإذا لم يجد أحداً يرعاه ويستضيفه كان يتوجه إلى الصفة وينزل فيها بصورة مؤقتة، وقد كان أعضاء الهيئات والسفارات والوفود التي تأتي إلى النبي عليه الصلاة والسلام للقائه والتعرف على الإسلام وإخباره بإسلامهم ينزلون ضيوفاً في الصفة أيضاً.

كما تشير الروايات إلى أن النبي عليه الصلاة والسلام كان إذا جاءته صدقة يرسلها في الحال كما هي إلى أهل الصفة، وكذلك إذا قدمت إليه هدية من طعام كان يخبرهم بها ويشركهم في تناولها. وكان يطلع على أخبارهم وشؤونهم عن كثب ويهتم ويرعاهم. وكان بين الحين والآخر يطلب ممن لديهم طعام اصطحاب أهل الصفة لتناوله معهم. وذات مرة أخذ أبو بكر ثلاثة منهم، وأخذ النبي عليه الصلاة والسلام عشرة منهم. لقد أعطى النبي عليه الصلاة والسلام الأولوية لتلبية احتياجات المهاجرين واللاجئين وأصحاب الصفة، وقدم تلبية احتياجاتهم على احتياجات أهل بيته. فذات مرة جيء إلى المدينة بخدم وعبيد، فأنت فاطمة بنت النبي التي كانت قد تشقت يدها من طحن القمح والشعير بحجر الرحي، وجلب الماء، فعرضت حالها على أبيها وطلبت منه أن يخدمها خادم، وبدلاً من أن يعطيها خادماً قال لها عليه الصلاة والسلام: «والله لا أعطيكم وأدع أهل الصفة تطوي بطونهم من الجوع لا أجد ما أنفق عليهم، ولكن أبيعهم وأنفق عليهم أثمانهم». وأوصاها وزوجها علياً ببعض التسيحات.

٥. الإسهامات التي يمكن أن تقدمها الحلول والتوصيات/ المقترحات المتعلقة بالهجرات في عهد النبي

عليه الصلاة والسلام لعصرنا:

هناك جملة من الفروقات والاختلافات بين أسباب الهجرات التي جرت في عهد النبي عليه الصلاة والسلام وأسباب الهجرات التي تحدث في منطقة الشرق الأوسط وخاصة في أيامنا هذه. فالمسلمون في العهد الأول للإسلام اضطروا إلى الهجرة في سبيل الدين والعقيدة بشكل خاص. ولكن في النتيجة هناك أوجه تشابه بين الهجرتين من ناحية تعرض حق الحياة للخطر. لذا فإن كليهما من حيث النتيجة عبارة عن هجرة وترك للأوطان.

ومن جانب آخر فإن هناك بعض الفروقات بين المهجرتين في اتخاذ قرار الهجرة، وذلك من ناحية الأهداف، والأساليب والمناهج المتبعة. فالنبي عليه الصلاة والسلام لما رأى أن الهجرة صارت أمراً حتمياً لا مفر منه، وبناء على الإذن الذي تلقاه بالوحي أمن هجرة المسلمين بشكل منظم وآمن، ووضع في هذا الخصوص الخطط، واتخذ جملة من التدابير المهمة. وأما موجات الهجرة التي تدفقت اليوم من دول الجوار إلى بلادنا وإلى البلدان الأوروبية فإنها حدثت في لحظة غير متوقعة، وفي ظروف طارئة، وبصورة بعيدة عن التحكم، والإعداد، والتخطيط، والتدبير والتنظيم. فهلك الناس في البحار وعلى طرقات الهجرة حتى قبل وصولهم إلى المناطق والدول التي توجهوا إليها، فوقعوا بين براثن الموت وهم يهربون منه في بلدانهم. ولم يكن هناك استقبال واحتضان بما يكفي لا للذين تعرضوا للهجرة بالألمس ولا اليوم. وفي هذا المجال يوجه تشابه آخر بين المسلمين الأوائل وبين من تعرض للهجرة في عصرنا هذا. فلم تكن هناك تقريباً، إذا ما استثنى بلد النجاشي الحبشة، دول أو مجتمعات تستقبل المسلمين الأوائل وتتعامل معهم بمودة؛ إذ المجتمعات المحيطة من اليهود والمسيحيين بما فيهم قبائل المشركين كانت تُكِنُّ العداء للمسلمين. ولذلك فإن النبي عليه الصلاة والسلام اقترح في البدء بلاد النجاشي كمكان آمن للهجرة. وكذلك فإن الهجرة إلى المدينة كانت قد بدأت بناء على اللقاءات مع أهل المدينة، وأخذ العهد منهم في بيعة العقبة قبل الهجرة. واليوم إذا ما استثنينا عدداً قليلاً من الدول الإسلامية بما فيها دولتنا ليس هنا استقبال واحتضان للمهاجري ولا جنئي الشرق الأوسط من الدول الأخرى، وبشكل خاص من قبل الدول الأوروبية وتضيق هذه الدول ذرعاً بالمهاجرين. ومع ذلك تقوم هذه الدول بتقديم جملة من المساعدات المادية للدول الأخرى المستقبلية للاجئين والمهاجرين تجنباً للمشكلات والتعقيدات التي قد تتسبب بها موجات الهجرة لبلدانهم. ويريدون أن يبقى المهاجرون واللاجئون المشار إليهم في دولتنا دون مبارحة لها.

إن التوصيات/ المقترحات والتطبيقات العملية للنبي عليه الصلاة والسلام بشأن حل مشكلة الهجرة تحمل قيمة وطبيعة يمكن من خلالها المساهمة في حل مشكلات الهجرة المشابهة التي يشهدها عصرنا. ويمكننا تقديم بعض هذه التوصيات وفق ما يلي:

• ينبغي إجراء اتفاقيات قانونية مع المهاجرين:

توقع النبي عليه الصلاة والسلام أن هجرة المهاجرين المكين إلى المدينة وإقامتهم فيها قد تفتح الباب أمام حدوث بعض المشكلات والأزمات بين سكان المدينة، فسارع إلى اتخاذ جملة من التدابير والخطوات التي من شأنها الحيلولة دون ذلك. ويمكن تقييم اتفاق المدينة والمؤاخاة بين المهاجرين والأنصار كتدابير ضمن هذا الإطار. وعند التأمل في هذه الحالة يتبين أن النبي عليه الصلاة والسلام قام بنظرة استشرافية في هذا المجال قبل انفجار الأزمة وظهور المشكلات، وتحرك على ضوءها. «لما جاء النبي عليه الصلاة والسلام إلى المدينة عمل على الجمع (أخى) بين المهاجرين والأنصار المسلمين المتكونين من عرب المدينة ومكة تحت سقف الأخوة كخطوة

أولى وذلك من أجل توحيد المسلمين تحت راية الإيمان، والقضاء على حالة الانقسام والتشردم التي كانت قائمة في المدينة على أساس قبلي. ولكن كان يلزم تشكيل نظام حكم/ إدارة يحتوي اليهود الموجودين هناك أيضاً. ومن أجل تحقيق ذلك اتخذ النبي عليه الصلاة والسلام القرار بتنظيم نص اتفاق/ عقد يشتمل على حقوق وواجبات لكل الأقوام وأتباع الأديان الأخرى الذين يعيشون في المدينة. وينبغي أن يبين هذا النص الحقوق والمسؤوليات المتبادلة لجميع أهل المدينة من المسلمين وغير المسلمين، ويشكل أرضية قانونية تضمن التوافق والتفاهم المستمر بين كافة الأطراف. وإلا فلن يكون هناك نظام أو أمان في المدينة؛ إذ عندما تهاجر أو تلجأ جماعة إلى مدينة أو دولة أخرى قد يُفتح الباب أمام ظهور جملة من الإشكالات والاضطرابات لدى سكان تلك المدينة أو الدولة. وقد اعترت القبائل اليهودية التي كانت تعيش في المدينة حالة من الانزعاج وعدم الارتياح من هجرة النبي عليه الصلاة والسلام وأصحابه. «فقد كان اليهود الموزعين على ثلاث قبائل هي قبيلة بني قينقاع، وبني قريظة، وبني النضير يسيطرون تقريباً على مجمل الحياة الاقتصادية والتجارية السائدة في منطقتهم والمناطق المجاورة. وكان اتحاد قبيلتي الأوس والخزرج ذات الأصول العربية مع النبي محمد عليه الصلاة والسلام وأصحابه المهاجرين من مكة وتأسيسهم معاً دولة مبنية على نظام سياسي واجتماعي جديد تُنبذ كل أشكال التفرقة والأفكار التي تؤدي إليها، كان كل ذلك تطوراً خطيراً ومضراً بمصالح أولئك اليهود».

وبناءً على ذلك ينبغي على سلطات الدول التي يتواجد فيها المهاجرون واللاجئون بها فيها تركيا وضع أنظمة وتشريعات تتم مراعاتها وتطبيقها بين مواطنيها وبين المهاجرين واللاجئين.

ومن هذا المنطلق يُعد الاعتراف بحق المواطنة/ الجنسية للمهاجرين واحداً من أهم الخطوات الأساسية التي يجب الإقدام عليها في هذا المجال؛ إذ إن المواطنة في الإسلام تعود إلى دستور المدينة (٦٢٣). وبهذه الوثيقة/ الاتفاقية المشار إليها آنفاً وضعت أسس دولة المدينة والمجتمع الجديد (الأمة)، وبذلك أُعطي الأمان لسكان وقبائل المدينة، والذين قدموا إليها حديثاً (المهاجرين)، وحمّلوا بالحقوق والواجبات والمسؤوليات تجاه بعضهم وتجاه دولة المدينة.

وفي هذا السياق ينبغي التوقف عند مفهوم المواطنة العابرة للقومية أو الوطنية بشأن الجماعات التي لجأت إلى دولتنا وتجاوزت أعدادها الملايين. وبالأساس «تُعد الدراسات بخصوص الجماعات العابرة للقومية ميداناً جديداً في العلوم الاجتماعية. وهذا المفهوم متعلق بشكل أكبر بالهجرة، والعرق، والثقافة، والقومية. فمع الدخول إلى القرن الحادي والعشرين بدأ الحيز المحدد من الأرض (التراب الوطني) الذي يُعد أحد أهم عناصر الدولة القومية التي تتأسس عليها، بدأ يفقد أهميته بدرجة واضحة. فكل من التنقلات الجغرافية المتزايدة، وزيادة الهجرات المؤقتة، أو الدورية أو المتكررة، والرحلات الرخيصة والميسرة، والتواصل المستمر الذي تؤمنه التكنولوجيا الحديثة أضعفت فكرة الانتماء إلى دولة واحدة، وقوم واحد لدى الفرد. وإن الأفراد المنتسبون إلى

هذه الجماعات يشكلون هويتهم دون الارتباط بمنطقة جغرافية محددة. وتمارس الجماعات العابرة للقومية أو الوطنية أنشطة اقتصادية، وسياسية، وثقافية، ودينية؛ ومن خلال هذه الأنشطة والفعاليات تبني جسور تواصل بين دولها والدول التي تهاجر إليها». وهذه الحالة تتطابق وتنسجم مع المقاربات الأساسية للإسلام المتعلقة بالموضوع. إذ «إن إحدى الميزات أو الخصائص العامة للإسلام التي يجب أخذها بعين الاعتبار هي دعواه العالمية التي تتجاوز خصائص الدولة القبلية، والقومية، والوطنية، وتحقق المساواة. لأن الإسلام يرفض التمييز أو التفرقة التي تستند إلى المعايير العرقية، والإثنية، والوراثية التي تشكل أسس القومية. والمقياس الوحيد للتفاضل بين الناس في الإسلام هو الاعتقاد بالله والتقوى». وانطلاقاً من ذلك ينبغي تهيئة الأجواء وإتاحة المجال أمام المهاجرين للحفاظ على كياناتهم، وثقافتهم، وقيمهم، والنظر إلى الفروقات والاختلافات كمصدر غني في المجتمع، وتحضير لوازم العيش المشترك بشكل ملموس على الصعيدين النظري والعملي.

• ينبغي التضامن مع المهاجرين وبناء المستقبل سوياً:

لقد وضع النبي عليه الصلاة والسلام أسس الحضارة الإسلامية وأشاد بناءها مع الأنصار والمهاجرين. وقد أظهر الأنصار والمهاجرون النموذج الأول للتضامن في بناء المسجد الأول/ المسجد النبوي الذي يحتل مكانة مركزية في حضارة الإسلام. وكذلك قام أولئك معاً بالدفاع عن الإسلام، ونشروه. وخرجوا في الغزوات جنباً إلى جنب، وجاهدوا كتفاً بكتف، وتحركوا في كل بقاع الأرض وكأنهم بنيان مرصوص يشد بعضه بعضاً. إذاً بإمكان الدول التي هي بمكانة الأنصار بسبب الهجرات التي تشهدها المرحلة التي نعيش فيها بناء مستقبل مشترك مع اللاجئين والمهاجرين الذين استقبلتهم في أراضيها، والإسهام بصورة مشتركة في تطوير الدولة وتنميتها في ميادين كثيرة مثل: العلم، والتقنية، والزراعة، والصحة، والتعليم. وباستطاعة دولتنا بشكل خاص استثمار هذه الحالة بالشكل الأمثل.

• ينبغي وضع مخططات ومشاريع مستقبلية، واستشراف المستقبل:

إن موجة الهجرة المتجهة إلى بلادنا من الدول المجاورة، وعدم معرفة مدة بقاء اللاجئين في دولتنا تخلق حالة من الغموض والإبهام. فينبغي في هذه الحالة وضع خطط مستقبلية واستشراف للمستقبل، وقد ورد في أحد الأبحاث أن الهجرة صارت حالة طبيعية وجزءاً من الحياة، وسوف تحدث في السنوات القادمة «عملية تكيف أو انسجام»، ومن ثم فقد يكون لدينا في الأعوام الآتية وزير مسيحي، أو وزير يتكلم اللغة العربية، لذا يجب أن نكون مستعدين لهذا الأمر سواء على مستوى المجتمع، أو الدولة، وجاء في البحث ذاته تأكيد على ضرورة تطوير سياسات الاندماج في الفترة القادمة بالقول: «مثلاً نحن لا نعرف حتى كم مهندساً معيارياً بين اللاجئين السوريين الذين دخلوا إلى بلادنا!»، مبيناً بذلك أن هناك نسبة من المتعلمين يمكن أن يأتوا إلى تركيا، إلا أنه لم يتم الكشف عن ذلك بعد. وباختصار ينبغي الأخذ بعين الاعتبار أن المهاجرين قد يصبحون مقيمين

دائمين، ومن ثم ينبغي وضع خطط ومشاريع مستقبلية، والقيام بخطوات عملية في هذا المجال. إذ «إن تأثير الهجرة الكبير في عملية تأسيس وبناء الحضارة حقيقة لا يمكن تجاهلها. فهناك علاقة وثيقة بين التغيرات الكبيرة التي تجري في العالم وبين الهجرة، أي حركات النزوح/ اللجوء التي تحدث لأسباب قسرية اضطرارية. ثم إن هناك حضارات كبيرة ولدت وازدهرت بالتزامن مع حركات الهجرة الكبيرة وعلى أيدي المهاجرين. وفي هذا المضمار يمكن اعتبار هجرة النبي عليه الصلاة والسلام والمسلمين من مكة إلى المدينة، والأنشطة والأعمال التي تلتها بمثابة خطوات أولى لبناء حضارة جديد».

• ينبغي الاستفادة من نموذج أصحاب الصِّفة بشأن مخيمات اللاجئين:

يمكن اعتبار أصحاب الصِّفة كأول مخيم للاجئين أو دار ضيافة في تاريخ الإسلام. ومع ذلك فإن النبي عليه الصلاة والسلام لم يكنف فقط بتأمين المأوى للمهاجرين والمنقطعين في الصِّفة، وإنما في الوقت ذاته حول الصِّفة إلى مركز علمي؛ إذ كان يتم في الصِّفة تعليم وتنشئة القاطنين من ناحية العلوم الدينية وعلى رأسها تعليم القرآن. وكان يتم إرسال المعلمين من بين هؤلاء من أجل تبليغ الإسلام ونشره. وعلى ذلك فلا ينبغي اليوم أيضاً الاكتفاء بتلبية الاحتياجات الأساسية للاجئين فحسب، مثل: المأوى، والمأكل والمشرب، وإنما يجب تنظيم برامج ودورات مفيدة من أجل استثمار أوقات الفراغ، وإعداد أفراد متعلمين؛ وأما بالنسبة لمن هم في سن التعليم فيجب إتاحة الفرصة أمامهم من أجل تلقي التعليم اعتباراً من المرحلة التعليمية الأولى وحتى مراحل التعليم العالية.

لقد كان النبي عليه الصلاة والسلام يقوم في الوقت ذاته بصفته رئيس دولة بتحمل مسؤولية حماية المهاجرين، واللاجئين، والمحرومين، والضيوف الذي ينزلون في الصِّفة. وهذا يشير إلى ضرورة أو وجوب تحمل الدولة أكثر من المجتمع والأفراد مسؤولية قضية اللاجئين وحل مشكلاتهم، وجعلها من أولويات سياساتها. فقد كان النبي عليه الصلاة يهتم بذاته وعن كثر سواء بالمهاجرين أم بالمقيمين في الصفة، وإذا رأى لهم حاجة أو مشكلة كان يسارع إلى تلبيتها أو حلها، وكان يستنفر المجتمع عند عدم توفر الإمكانيات لديه لتلبية تلك الحاجات.

• ينبغي إتاحة المجال أمام المهاجرين واللاجئين للعمل، وتأمين متطلبات معيشتهم:

لم يكن النبي عليه الصلاة والسلام يود أن يتضرر الأنصار أو تلحق بهم خسارة وأذى وهم يقومون بتقديم العون والمساعدة للمهاجرين. فقد جاء الأنصار إلى النبي عليه الصلاة والسلام وعرضوا عليه أن يقسم بساتين نخلهم بينهم وبين إخوانهم المهاجرين، إلا أن النبي عليه الصلاة والسلام لم يقبل ذلك. وعندها اقترح الأنصار أن يتشارك المهاجرون معهم في مواسم حصاد البساتين التي يقومون بمعاونتهم ومساعدتهم في خدمتها ورعايتها، فقبل المهاجرون هذا العرض. ثم إن النبي عليه الصلاة والسلام قبل عرض الأنصار دون إخراج

أموالهم من ملكيتهم، وإلحاق الضرر بهم، وبشرط أن يكون هناك تعاون ومساعدة يقدمها الطرف الآخر. وهنا لا بد من الإشارة إلى خطأ التصور المتكون حول اعتماد أهل الصفة على غيرهم في تلبية احتياجاتهم ومتطلباتهم اليومية من غير بذل شغل أو جهد؛ إذ ورد أن أهل الصفة كانوا يقومون بتأمين رزقهم من خلال عملهم بطحن الحبوب من أجل طعام الدواب، مع أنهم لم يكونوا يربون الحيوانات. وانطلاقاً من ذلك ينبغي على المهاجرين والنازحين في أي وقت أو ظرف بذل الجهود من أجل تأمين رزقهم وتلبية احتياجاتهم، وعدم الاعتماد بشكل دائم على المساعدات الاجتماعية، أو انتظار الرعاية الخارجية.

وبذلك ينبغي على اللاجئين والنازحين في الأحوال المشابهة اليوم السعي وبذل الجهد عند اللزوم لتأمين رزقهم ومتطلبات معاشهم، وأن يكونوا شديدي الحرص على عدم إرهاق الشعوب والدول التي استضافتهم وأغاثتهم وقدمت لهم يد العون والمساعدة، وعدم إلحاق الضرر بهم، وأن يجعلوا التعاون والتضامن مبدأ لهم.

• ينبغي التعامل مع أزمة الهجرة أو النزوح بحس الأخوة والإنسانية:

لقد كانت أول عمل قام به النبي عليه الصلاة والسلام بشأن تنظيم الأمة، والدولة، والسلطة هو تأسيس رابطة الأخوة بين المهاجرين والأنصار. فقد شكلت الهجرة إلى المدينة أروع نموذج في كيفية تلاقح أناس متباينين ومختلفين في العرق، والنسب، والانتفاء المكاني...، وتكوينهم مجتمع أمة واحدة متماسكة ضمن مفهوم وإحساس من الأخوة. «إن رابطة الأخوة هذه أذابت كافة المظاهر العنصرية والعنصرية الجاهلية في بوتقتها، وألقت معها كل الفروقات والاختلافات في النسب، واللون، والوطن تحت الأقدام. لذا ليست هناك حَمِيَّة سوى حَمِيَّة الإسلام. ولا يُقَدَّم، أو يُؤخَّر أحد إلا بمعيار التقوى والمروءة». إن هدف النبي عليه الصلاة والسلام من المؤاخاة بين الأنصار والمهاجرين هو تحقيق الوحدة في المجتمع، وبث روح التعاون والتضامن والتعاقد بين أفرادها. وهذا لا يتحقق معناه الكامل إلا من خلال أخوة قائمة على العقيدة. ولهذا «فقد احتل مفهوم الأمة مكان القبيلة والعشيرة. وفي النتيجة تحول أتباع القبيلة الذين تعاهدوا على مساندة ومناصرة بعضهم في الجاهلية من خلال تشكل حلف فيما بينهم، تحولوا إلى مؤمنين يتحركون سوياً على أساس الأخوة الدينية». (آباك، ٢٠٠٧: ٣١٨).

إذا أراد المجتمع الإسلامي النجاح في تحقيق أهدافه السامية فلا بد أولاً من إقامة الروابط بين أفرادها على أساس الإحساس بالإخوة، فالمجتمعات التي يتعامل أفرادها بروح التعاون والتضامن، وليس على أساس الحسد والبغضاء والكراهية تكون أكثر سعادة، وأكثر قوة وتماسكاً.

لقد حدث في بداية القرن الماضي تمزيق المجتمع والأمة الإسلامية، واستئصال الروابط القائمة بين عناصره، وتفريقه باستخدام الهويّات والاختلافات القومية، وإنه من حسن الطالع أن تصبح موجة الهجرة التي

تحدث في منطقة الشرق الأوسط سببا في حدوث تغيرات إيجابية بعد مرور قرن من الزمان، مثل: إعادة إحياء مفهوم الأمة الممزقة، وبناء الوعي والشعور بها.

إن حالة مثل مدينة «كلس» تعد جديرة بالتوقف والاعتبار؛ حيث لم تسجل حالات سلبية ذات قيمة بين السوريين (المهاجرين) والأتراك (الأنصار) منذ خمس سنوات، على الرغم من احتضان المدينة لأكبر تجمع للسوريين في تركيا، فلقد ضرب الأهالي هناك أروع مثل على إمكانية التقبل المجتمعي، والتعايش السلمي المشترك، وإذا حدثت مشكلات سلبية بسبب الهجرة أو اللجوء وذلك أمر متوقع فينبغي التعامل معها تحت مظلة العقيدة؛ خاصة وأن ما يحمله السوريون من عقيدة وما يحمله الأتراك يمثل قاسماً مشتركاً يمكن توظيفه والبناء عليه، ولا ينبغي أن يُنسى في هذا المقام التعامل تحت المظلة الإنسانية العامة بالنسبة للمهاجرين أو الملتجئين من أتباع العقائد الأخرى في حالة حدوث سلبيات أو مشكلات منهم.

• ينبغي على اللاجئين حمل فكرة العودة إلى بلدانهم بوصفها هدفاً:

• لقد هاجر النبي عليه الصلاة والسلام والمسلمون إلى المدينة في سبيل دينهم وقيمهم، وقد جعلوا نشر قيمهم هدفاً وغاية أساسية أيضاً إلى جانب ممارستها وتطبيقها في حياتهم. وعلى ذلك فإن من الأهمية بمكان أن يعيش اللاجئين من أبناء الشرق الأوسط بغض النظر عن السبب الذي دفعهم إلى الهجرة والنزوح، وإن كان الغالب يهدف البحث عن الأمان، يعيشوا في الدول التي لجأوا إليها دون التنازل عن هويتهم وقيمهم. ويمكن القول كما أن الهجرة إلى المدينة مثلت الأرضية اللازمة لدخول شبه الجزيرة العربية في الإسلام، كذلك فإن حركة المهاجرين واللاجئين إلى دول ومناطق ومدن مختلفة، على الأقل المرتبطين بقيمهم سوف تؤدي مع مرور الزمن إلى نمو جذور بعض القيم الإسلامية في تلك الدول والمناطق، وستجد لها فرصة للعيش والحياة. وكذلك على الدول والأوطان الأصلية للاجئين البحث عن وسائل وطرق لعودتهم إلى بلادهم من خلال الاهتمام بعودتهم عن قرب، وإعادة بناء الثقة وخلق بيئة آمنة لذلك. وفي هذا السياق يجب القيام بأعمال وأبحاث، وتشكيل منظمات وهيئات وجمعيات للدفاع عن حقوقهم. لقد تعامل النبي عليه الصلاة والسلام مع الذين أجبروه وأصحابه على ترك مدينتهم وبيوتهم وأماكنهم من خلال ممارسة شتى أشكال الظلم والاضطهاد والاضغوطات عليهم، عند فتح مكة على أساس العفو والتسامح، ولم يفكر أبداً في الانتقام منهم، ولم يحمل تجاههم مشاعر الحقد والبغضاء والكراهية. وعلى ذلك يمكن القول إنه من الأصوب والأفضل لدى عودة الجماعات التي اضطرت إلى النزوح والهجرة إلى بلدانهم غداً، وتسلمهم مقاليد الحكم والإدارة فيها إبداء مواقف مقاربة ومماثلة لموقف النبي عليه الصلاة والسلام مع أهل مكة يوم فتحها.

لكون النبي عليه الصلاة والسلام كان دائم التطلع إلى المستقبل فإنه لم ينظر إلى الحوادث السلبية والمشكلات والإساءات التي جرت معه ومع أصحابه في الماضي، ولم ينجح إلى معاملة سلبية وسيئة تجاه الذين

تسببوا بتلك المشكلات والإساءات. ومثال ذلك: فتح مكة. إذ إنه لما فتح مكة ودخل إليها مع المسلمين منتصراً تعامل بالعمو والصفح مع المشركين الذين اضطروه هو وأصحابه إلى الهجرة عنها. أو بالأحرى لقد تصرف النبي عليه الصلاة والسلام بمفهوم سابق للعصر في حل الأزمات. فبينما كانوا يتوقعون أو ينتظرون خائفين ومرعوبين من العقاب جزاء ما اقترفوه، قال لهم النبي عليه الصلاة والسلام: «لا أقول لكم إلا كما قال أخي يوسف، وقرأ عليهم الآية القرآنية: ﴿لَا تَتْرِبَ عَلَيْكُمُ الْأَيُّمُ يَعْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾ ﴿١٥﴾» [يوسف: ٩٢].

• ينبغي الانتباه إلى الأحوال النفسية للاجئين/ المهاجرين:

يمكن تصنيف ظاهرة الهجرة وخاصة الهجرات القسرية كواحدة من الأزمات الخطيرة والمهمة التي يواجهها الفرد والمجتمع. فكما أن الذين يتعرضون للهجرة يواجهون مشكلات من النواحي الاقتصادية، والاجتماعية، والسياسية، فإنهم كذلك يمكن أن يواجهوا أزمات جدية وخطيرة من الناحية النفسية أيضاً. لأن «العالم الداخلي للمهاجر يتعرض بسبب الهجرة لجملة من التغيرات والتبدلات بغض النظر عن عمره، وجنسه، وسبب الهجرة، ومكانته في مجتمعه، ومستواه التعليمي، وماضيه الثقافي، وبصرف النظر أيضاً عن مدة إقامته في دولة المهجر». فقد جاء في أحد الأبحاث أن المهاجرين تتناهم مشاعر وأحاسيس وأزمات جمّة في المهجر، من قبيل: الشعور بالغربة، والعزلة، والوحدة، والفراغ، وأزمات شخصية، وفقدان الجذور والأصالة، ومحكمة القيم التي اكتسبها في وطنه الأم ولغته واستحراقها، والشعور بالنقص والدونية، والتوتر والتشكك، والانكسار، والشعور بالذنب، والحكم المسبق على الأمور. إن التصرفات والسلوكيات الإقصائية والنابذة تجاه المهاجرين والإضرار بهم وإيذاءهم ليست بتصرفات إنسانية وإسلامية. فينبغي في هذا المجال تقديم سلوكيات مبنية على التعاطف والود والمحبة. فلكي يصل الإنسان إلى الإيثار والفضيلة الحقيقية لا بد أن يحب لأخيه المؤمن ما يحبه لنفسه سواء كان هذا الأخ مهاجراً أم غير مهاجر. وهذا الأمر من مقتضيات الإيثار والدين. إذ يقول النبي عليه الصلاة والسلام: «لا يؤمن أحدكم حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه».

• على الدول الإسلامية المبادرة بشكل أكبر في مجال حل مشكلة الهجرة:

يجب استعادة الثقة بالذات من جديد لحل المشكلات والأزمات التي بالعالم الإسلامي بما فيها أزمة الهجرة. وينبغي لتحقيق ذلك البدء أولاً بالخروج من الأزمة الفكرية التي سقط فيها والتخلص منها.

لقد كان النبي عليه الصلاة والسلام يتوصل إلى حلول المشكلات كافة بما فيها الهجرة بقيادته وإدارته وتوجيهه الذاتي. وانطلاقاً من ذلك فإن انتظارنا الآخرين للتدخل من أجل حل مشكلتنا وأزماتنا، وتحقيق مصالحنا ليس إلا عبارة عن تعلق بالأمال والأمانى الوهمية الفارغة. فالنبي عليه الصلاة والسلام لم يترك حكم وإدارة شؤون أمته لتدخل الآخرين، وانتظار مبادراتهم. ولكن كما قال أبو سليمان لما وقع حكم وإدارة دفة الأمة

بيد الأعداء سقط المجتمع والقيادة السياسية أيضاً. فيجب على المجتمعات المسلمة لحل المعضلات والأزمات الاقتصادية، والسياسية، والقانونية، والعسكرية ومن ضمنها مشكلة الهجرة التي تعاني منها اليوم خلق وإبداع حلول ومخارج ذاتية وليس استيرادها من الخارج، وتحمل مسؤولية إدارة وحكم الأمة من جديد. إن الدول الإسلامية اليوم لا تحكم ذاتها بالمعنى الحقيقي، ناهيك عن حكم غيرها من بلدان. فالمشهد السائد والطاغي على هذه الدول أنها تحافظ على حياتها ووجودها من خلال القرارات التي تتخذها بشأنها الدول العظمى صاحبة السيطرة والإدارة والسلطة الفعلية. فمفهوم الحقوق والقوانين والأنظمة لدى الدول والقوى المهيمنة عبارة عن آلية وأداة تعمل لتحقيق مصالحها على حساب الدول والمجتمعات الضعيفة والمظلومة، وبصورة خاصة البلدان الإسلامية. فهي تارة تؤيد وتساند الانقلابات، وتارة تدعم المنظمات الإرهابية، وتارة تصنف منظمات ودول أخرى على أنها إرهابية طبقاً لمصالحها، وكما تشاء.

• يجب سد الباب ابتداءً أمام المشكلات التي قد تحدث بين المهاجرين والمواطنين المحليين، وإذا ما ظهرت مشكلة فينبغي احتواؤها وعدم إتاحة المجال لتوسعها: كان في عهد النبي عليه الصلاة والسلام تحدث أحياناً بعض النزاعات والمشكلات بين الأنصار والمهاجرين بتحريك وتحريض من المنافقين، وكان النبي عليه الصلاة والسلام ما إن يسمع بها حتى يسارع إلى التدخل فيها والحيلولة دون توسعها.

يروى جابر بن عبد الله رضي الله عنه حادثة وقعت في عهد النبي عليه الصلاة والسلام، فيقول: كنا في غزاة مع رسول الله عليه الصلاة والسلام، وخرج مع النبي عليه الصلاة والسلام جماعة من المهاجرين. حتى إن المهاجرين صاروا أكثر من الأنصار. وكان بين المهاجرين رجل ذو مزاح، فكسع / ضرب هذا الرجل رجلاً من الأنصار مازحاً. فغضب الأنصاري غضباً شديداً، وحدث بينهما نزاع، ونادى كل منهما قبيلته وعشيرته. فصرخ الأنصاري: يا للأنصار! وصرخ المهاجري: يا للمهاجرين! فسمع ذلك النبي ﷺ فقال: ما بال دعوى الجاهلية؟ فقالوا له: رجل من المهاجرين كسع رجلاً من الأنصار. فقال رسول الله ﷺ: «دعوها فإنها متنتنة». فسمع ذلك عبد الله بن أبي بن سلول فقال: أوقد فعلوها؟ يقصد أن المهاجرين يريدون الاعتداء على أهل المدينة، والله لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل! فقال عمر رضي الله عنه: يا رسول الله دعني أضرب عنق هذا المنافق! فقال النبي ﷺ: «دعه، لا يتحدث الناس أن محمداً يقتل أصحابه». فلولا تدخل النبي في تلك اللحظة الحرجة، وتناوله الحالة الحساسة بحكمة بالغه لربما تحولت الحادثة إلى حرب بين الأنصار والمهاجرين، ومزقت وحدة المسلمين. وبسبب هذه الحادثة سار محمد ﷺ بالجيش ذلك اليوم مواصلاً النهار بالليل حتى شروق شمس اليوم التالي وارتفاعها في كبد السماء. وبعدها أعطى استراحة للصحابة الذين استلقوا على الفور على الأرض لشدة التعب والإرهاق. لقد كان هذا تصرفاً حكيماً وعاقلاً لصرف أذهان الجنود عن الحادثة التي وقعت في اليوم السابق إلى أمر آخر. ثم إن هذه الحالة تحمل أهمية إرشادية لأيماننا هذه أيضاً، وذلك لاتخاذ التدابير المناسبة عند حدوث أي مشكلة مشابهة وعدم السماح بتوسعها.

النتيجة:

لقد تعرض الناس كأفراد، والمجتمعات، والدول على مر التاريخ لمشكلات وأزمات مختلفة، ويمكن أن يشهد عصرنا الذي نعيش فيه أيضاً أزمات مشابهة أو مختلفة عن تلك التي حصلت في الماضي. فهناك احتمال وتوقع دائم لظهور جملة من الأزمات المستقبلية. ولهذا فإن هناك شبه استحالة في أن يعيش الإنسان في عالم خالٍ من المعضلات والأزمات. وعلى ذلك فطالما أن الأزمات والمشكلات حتمية ولا مفر منها فيمكن اتخاذ التدابير اللازمة للوقوف في وجهها، وإيجاد حلول لها، والنجاح في تجاوزها بأقل الخسائر. وانطلاقاً من هذا التوجه فقد أجري في العصور الحديثة بشأن التعامل مع الأزمات العديد من الأبحاث والدراسات المهمة، وطورت النظريات، وظهرت كتابات غنية ومميزة. وبغض النظر عن كون التعامل مع الأزمات يُعد ميداناً أساسياً لعلم إدارة الأزمات، فقد حظي التعامل مع الأزمات باهتمام وأهمية كبيرة في الإسلام أيضاً. وذلك لأن الغاية الأساسية للإسلام ككل الأديان السماوية هي تحقيق السعادة للإنسان في الدارين، وتأمين خلاصه ونجاته فيها. فكافة المبادئ، والأسس، والوصايا التي جاء بها الإسلام للبشرية عبارة عن حلول للأزمات والمشكلات التي تواجهها سوا كانت دينية، أو أخلاقية، أو اجتماعية، أو سياسية، أو قانونية، أو تجارية أو غيرها. وانطلاقاً من ذلك فإن الإسلام يقدم في مجال إدارة الأزمات، والتعامل معها مبادئ وتوصيات واقتراحات في غاية الأهمية. فالإنسان الفرد، والمجتمعات، والدول في عصرنا الحالي تعيش في وسط مليء بمختلف أشكال الأزمات والمعضلات. وفي هذا السياق فإن إحدى الأزمات والمشكلات التي تمس منطقتنا عن قرب هي أزمة ومشكلة الهجرة الناتجة عن الصراعات الدائرة في منطقة الشرق الأوسط. وقد صار الملايين من الناس الذين تأثروا بهذه الأزمة مهاجرين ولاجئين. لذا فإن أمامنا مشكلة هجرة جدية وخطيرة تنتظر الحل. وتمتع المقاربات والمناهج والطرق التي وضعها النبي عليه الصلاة والسلام بشأن مشكلة الهجرة وحلها بأهمية كبيرة ومهمة من حيث الإسهامات التي يمكن أن تقدمها لحل المشكلة القائمة اليوم.

وذلك لأنه تعرض هو بذاته وأصحابه من المسلمين الأوائل للهجرة وعاشوا الصعوبات والمشقات والمشكلات التي جلبتها معها لهم. لذا فكما أن النبي عليه الصلاة والسلام قدوة ومثل في كل مسألة، فإنه كذلك قدوة ونموذج في مسألة الهجرة أيضاً، وبناء على ذلك تُعد نظرتنا للأزمة ومفهوم إدارته لها نموذجاً ذا صفة وطبيعة عالمية، فهو لم يقدم مقارنة سلبية تجاه المشكلات والأزمات، وإنما عمل على تجاوز الأزمات بأقل الخسائر والأضرار، وحوّلها إلى فرص يُستفاد منها، واتخذ تدابير وقائية قبل وقوع الأزمات، وقدم مواقف نموذجية في حل المشكلات، وراعى المبادئ والأسس، وتعامل مع الأحداث على مبدأ ربط النتائج بالأسباب (التوسل بالأسباب) إلى جانب الدعاء والتوكل. واهتم النبي عليه الصلاة والسلام بمشكلات المهاجرين عن قرب، واتخذ إجراءات عملية في هذا المجال مثل المؤاخاة بين المهاجرين والأنصار، واتفاقية المدينة، والتشجيع على

التعاون والتضامن والتعاقد، وما قام به تجاه أهل الصفة. وتحافظ توصيات النبي عليه الصلاة والسلام والإجراءات التي اتخذها بشأن مشكلة الهجرة على أهميتها بالنسبة لعصرنا هذا أيضاً. فحسب النتائج المستخلصة من الإجراءات والممارسات النبوية المذكورة ينبغي من أجل حل مشكلات الهجرة القائمة في عصرنا الحالي عقد اتفاقيات قانونية مع المهاجرين، وإيلاء أهمية للتضامن مع المهاجرين وبناء المستقبل معهم، ووضع مشاريع وخطط مستقبلية واستشراف المستقبل، والاستفادة في مخيمات اللاجئين من نموذج أصحاب الصفة، وتأمين الإمكانات التي يستطيع بها المهاجرون الاستمرار بحياتهم بشكل لائق، والتعامل مع اللاجئين على أساس الإحساس بالأخوة والإنسانية، وزرع بذور الأمل وفكرة العودة إلى البلاد الأصلية لدى المهاجرين، وأخذ الأحوال النفسية في الاعتبار في الوسط الذي يتواجد فيه المهاجرون، واتخاذ التدابير والإجراءات الاستباقية التي تمنع حدوث مشكلات بين المهاجرين والمواطنين المحليين، والحيلولة دون توسعها في حال حدوثها، والأهم من كل ذلك يجب على الدول الإسلامية المبادرة باتخاذ إجراءات من أجل إيجاد حل دائم لمشكلة الهجرة في الشرق الأوسط.

المراجع:

- أبانك، آدم "حول الخطوات التي اتخذها النبي بعد الهجرة لتشكيل مجتمع نموذجي في المدينة"، مؤتمر النبي محمد عليه الصلاة والسلام ورسالته العالمية، منشورات مجلة العلوم الإسلامية، أنقرة ٢٠٠٧.
- أحمد بن حنبل، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني (وفاة ٢٤١/٨٥٥)، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت ٢٠٠١.
- أفضل الرحمن، موسوعة السيرة، ترجمة: يوسف بالجدي وآخرون، منشورات انقلاب، إسطنبول ٢٠٠٣.
- الأزرق، أبو الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد المكي (وفاة ٢٥٠/٨٦٤) أخبار مكة وما جاء فيها من الآثار، تحقيق: رشدي الصالح ملحس، دار الأندلس، بيروت، (بدون تاريخ).
- أونكال، أحمد، "الهجرة"، DÍA, TDV yay, إسطنبول ١٩٩٨، ١٧، ٤٥٨ - ٤٦٢.
- عبد الرزاق، أبو بكر عبد الرزاق بن همام (وفاة ٢١١/٨٢٦)، المصنف، تحقيق: جبيب الرحمن الأعظمي، المكتب الإسلامي، بيروت ١٩٨٣.
- العشماوي، محمد إبراهيم، "فقه التخطيط للمستقبل في ضوء السنة والسيرة"، الاستشراف والتخطيط للمستقبل في السنة النبوية، دبي ٢٠١١.
- بلال، يحيى، "النصوص القواعدية في السنة النبوية لإدارة الأزمات"، الاستشراف والتخطيط للمستقبل في السنة النبوية، دبي ٢٠١١.
- بيرقدار، راسم، "من الهجرة الاضطرارية إلى المواطنة العابرة للقومية/ الوطنية"، مجلة كلية الإلهيات بجامعة هيتيت، ٢/٢٠١٣، ج ١٢، عدد: ٢٤، ص، ١٠٩ - ١٢٦.
- بيغوفيتش، علي عزت، مشكلات الولادة الإسلامية الجديدة، ترجمة: رحمن آدمي، منشورات فيده، إسطنبول ٢٠١٠.
- البلازوري، أحمد بن يحيى بن جابر (وفاة ٢٧٩/٨٩٢)، فتوح البلدان، دار الهلال، بيروت ١٩٨٨.

- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي (وفاة ٤٥٨/١٠٦٦)، السنن الكبرى، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت ٢٠٠٣.
- البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل (وفاة ٢٥٦/٨٧٠)، الجامع الصحيح، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، ٢٠٠٢.
- بولاج، علي، "بانوراما الأحداث السياسية في عصر السعادة"، الإسلام في عصر السعادة بكافة جوانبه، نشرات الأنصار، اسطنبول ٢٠٠٧.
- الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة (وفاة ٢٧٩/٨٩٢)، سنن الترمذي، تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت ١٩٩٨.
- توتار، حسن، إدارة الأزمات والضغوط النفسية/الاكتئاب، منشورات سجكين، أنقرة ٢٠١١.
- جليك كان، عثمان، "إدارة الأزمة الدولية"، الأزمات وإدارة الأزمة، بارش كتاب، أنقرة ٢٠١٢.
- الجمل، صديقة محمد سليمان، الهدى النبوي في إدارة الأزمات الاجتماعية للأمة، الجامعة الأردنية، عمان ٢٠٠٨.
- حميد الله، محمد، نبي الإسلام، ترجمة: صالح توغ، منشورات عرفان، إسطنبول ١٩٩٠.
- حميد الله، محمد، "التسامح في تصرفات النبي في المدينة بعد الهجرة"، ترجمة: مصطفى آشكار، مجلة العلم الديني، ١٩٩٥، مجلد: ٣١، عدد: ١، ص ٣-١١، أنقرة ١٩٩٥.
- الحداري، مشعل محمد، إدارة الأزمات في علم الإدارة المعاصر وانعكاساتها في السنة النبوية، مصر، بدون تاريخ.
- الخرائطي، أبو بكر محمد بن جعفر السامري (وفاة ٣٢٧/٩٣٩)، مكارم الأخلاق، تحقيق: أيمن عبد الجابر، دار الآفاق العربية، القاهرة ١٤١٩/١٩٩٩.
- دمبرجي، أحمد امري، "الفروقات الفكرية المتعلقة بالأزمات المنظمة"،
- أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق السجستاني (وفاة ٢٧٥/٨٨٩)، سنن أبي داود، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، محمد كامل قارابلي، دار الرسالة العلمية، ٢٠٠٩.
- الزيلعي، جمال الدين عبد الله بن يوسف (وفاة ٧٦٢/١٣٦٠)، تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف للزمخشري، دار ابن خزيمة، ١٩٩٤.
- ابن زنجويه، أبو أحمد حميد بن مخلد الخراساني (وفاة ٢٥١/٨٦٥)، الأموال، تحقيق: شاكِر ذيب فياض، مركز الملك فيصل، السعودية ١٩٨٦.
- أبو سليمان، عبد الحميد، أزمة العقل المسلم، ترجمة: ياسمين ساور، منشورات محيا، إسطنبول ٢٠١٢.
- شحاتة، حسين حسين، إدارة الأزمات الاقتصادية (مواقف من حياة الرسول ﷺ)، كلية التجارة - جامعة الأزهر، بدون تاريخ.
- شاهين، جنكيز، "دراسة نظرية حول تأثير الهجرة الخارجية على الصحة النفسية للفرد"، مجلة كلية غازي للتربية بجامعة غازي، ج ٢١، عدد: ٢، أنقرة ٢٠٠١.
- الشيخ، سوسن سالم، إدارة ومعالجة الأزمات في الإسلام، دار النشر للجامعات، مصر ٢٠٠٣.
- الصلابي، علي محمد، السيرة النبوية، ترجمة: سعد الله أرغون وآخرون، منشورات روضة إسطنبول ٢٠١٤.
- صانجالي، صافت، "دراسة حول أحاديث الفقر والغنى"، مجلة كلية الإلهيات بجامعة الجمهورية، ج ٥، عدد: ١، سيواس ٢٠٠١، ص ٣٣١-٣٧٨.

- طوزجو، آيلا، بادملي، كريمة، "البعد النفسي للهجرة"، المقاربات الحديثة في الطب النفسي - Current Approaches in Psychiatry 2014; 6 (1): 56-66.
- فيليز، أردننج، إدارة الأزمة في إدارة المجتمع التركي، Alfa Aktüel Yay، إسطنبول ٢٠٠٧.
- كمال، محمد هام "مفهوم المواطنة وفق المنظور الإسلامي"، ترجمة: أرجان أسر، مجلة كلية الإلهيات بجامعة بوزوك، ٣، ٣ (٢٠١٣)، ص، ١٣٣-١٧١.
- الكيلاني، عبد الله إبراهيم، إدارة الأزمة - مقارنة التراث والآخر، كتاب الأمة، عدد: ١٣١، عام: ٢٩، قطر ٢٠١٠.
- TDK، المعجم التركي، أنقرة ١٩٨٨.
- ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (وفاة ٢٧٣/٨٨٧)، سنن ابن ماجه، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرين، دار الرسالة العالمية، ٢٠٠٩.
- مسلم، أبو حسين مسلم بن الحجاج القشيري (وفاة ٢٦١/٨٧٥)، صحيح مسلم، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩١.
- النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب (وفاة ٣٠٣/٩١٥)، سنن النسائي (المجتبى من السنن)، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتبة المطبوعات الإسلامية، حلب ١٩٨٦.
- النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب (وفاة ٣٠٣/٩١٥)، السنن الكبرى، تحقيق: حسين عبد المنعم شلبي، مؤسسة الرسالة، بيروت ٢٠٠١.
- ابن هشام، عبد الملك بن هشام بن أيوب الحميري (وفاة ٢١٨/٨٣٣)، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى السقا وآخرين، مطبعة مصطفى البابي، ١٩٥٥.